

J. GRUŠO NOVELĖS

Juozas STONYS

Pastaruoju dešimtmečiu J. Grušas ypač pagarsėjo dramomis. „Herkus Mantas“, „Adomo Brundzos paslaptis“, „Meilė, džiazas ir velnias“ — žymūs veikalai, kurie lietuvių dramaturgijoje visada užims svarbią vietą. Tačiau literatūroje rašytojas pirmiausia pasirodė novelėmis. Tiesa, J. Grušas plačiau tapo žinomas romanu „Karjeristai“ (1935), bet jo literatūrinį vardą ir talentą žymiai paryškino vėlesnis novelių rinkinys „Sunki ranka“ (1937). Juo J. Grušas atsistojo greta geriausių lietuvių novelistų. Rašytojas niekada neužmetė smulkiojo prozos žanro. Tai rodo ir neseniai išspausdinta jo „Rūstybės šviesa“ (1969).

J. Grušas — labai savitas novelistas mūsų literatūroje. Dalis jo mažosios epinės formos kūrinių parašyta tikrai meistriškai. Jo novelės atspindi įdomias mūsų literatūros augimo ypatybes.

I

Pirmasis J. Grušo novelių rinkinys „Ponia Bertulienė“ (1928) — gana silpnas, nors jame yra ir stipresnių vaizdų, net kūrinių. To savito rašytojo, kuris netrukus pasireiškė „Karjeristais“, rinkiniu „Sunki ranka“, o dar vėliau dramomis, čia beveik neįmanoma įspėti. Apskritai, jei J. Grušas po „Ponios Bertulienės“ būtų atsisakęs literatūrinės kūrybos, net įžvalgus kritikas vargu ar galėtų pasakyti, kad rinkinys priklauso jaunuoliui, turinčiam didelį talentą, tačiau tik nepatyrusiam, tiesiog nespėjusiam perprasti literatūrinio rašto pagrindų. Nėra abejonės, kad be vėlesnių kūrinių pirmoji J. Grušo knygelė būtų dingusi tarp grafomaniškų ir gimnazistiškų kūrinių. Žinoma, ir dabar, J. Grušui tapus žymiu prozininku ir dramaturgu, rinkinio vertė nepakyla pati savaime, tačiau jis gali būti įdomus kaip dokumentas, atspindintis rašytojo formavimąsi. Jį vartant, galima susekti, kas pradedantį literatą žavėjo, kokia kryptimi jis siekė literatūrinių rezultatų, kokios įtakos jį veikė. Rinkinėlis, apskritai, rodo mokymąsi rašyti, ieškojimą savo manieros.

Pirmajame rinkinyje J. Grušas daugiausia pasakoja apie ryškius dramatiškus, neretai tragiškus įvykius, lemtingus žmonių gyvenimo posūkius.

Beveik visose novelėse susiduriame su mirtimi — nužudymu ar nusižudymu,— atsisakymu laimės kitų labai ir pan. Ne viena jų vaizduoja kriminalinius įvykius ir yra, tur būt, atsiradusios laikraščių kriminalinės kronikos pagrindu. J. Grušas mėgsta stiprias aistras, skaudžius pergyvenimus. Apkritai, jį traukia dramatiški įvykiai ir reiškiniai. Toks jis išliks ir vėlesnėje kūryboje. Tačiau nėra reikalo įrodinėti, jog dramatiškų faktų J. Grušas čia dar nemoka apibendrinti, suteikti vaizdai gyvybės. Dėl to dramatismas dažniausiai nepakyla virš melodramatizmo. Kiekviename kūrinyje matyti pastangos komentuoti įvyki, suvokti jo psichologinę prasmę, tačiau tas komentaras silpnas ir paprastai nesavarankiškas. Įvykiuose jis dažniausiai ieško kokių nors bendrų, abstrakčių moralės principų, paprastai krikščioniškosios moralės, pasireiškimo: artimo meilės, atleidimo priešui, pasiaukojimo ir pan. Vaizduojamieji įvykiai rašytojo dėmesį ir bus patraukę būtent tuo vieno ar kito principo pasireiškimu. Pačiu kūrinio pavadinimu autorius kartais tiesiog nurodo, kad būtent tai jam labiausiai ir rūpėjo („Artimo meilė“, „Pasiaukojimas“...).

Rinkinys rodo, kad anuo metu krikščioniška ideologija autorių veikė gana stipriai ir paliko pėdsakų jo prozos bandymuose (jų pasitaikys ir vėlesnėje kūryboje). Tačiau, reikia pasakyti, kad pradedantysis rašytojas mažiausiai linkęs krikščioniškosios moralės principus propaguoti: jis paprastai tik siekia parodyti, kaip jie kartais gyvenime išryškėja. Iš rinkinio matyti, kad J. Grušas formuojasi kaip rašytojas analitikas, kuriam ne tiek rūpi kokius principus propaguoti, savo nusistatymą deklaruoti, kiek analizuoti gyvenimą, įžiūrėti jame kokius nors dėsnius. Krikščioniškosios moralės principai literatūrinuose J. Grušo bandymuose atsirado pirmiausia dėl to, jog autorius į gyvenimą dar žiūri pro iš anksto susidarytų, abstrakčių principų, dėsnių prizmę, nepajėgdamas savarankiškiau analizuoti medžiagos. Jis pasiduoda schemai, dažniausiai knygiškai ir negyvai. Būdinga šiuo požiūriu novelė „Ant bedugnės krašto“, kurioje vaizduojama, kaip tėvo meilė išgelbsti sūnų nuo pražūties. Skaitant novelę, susidaro įspūdis, kad autorius ėmėsi medžiagos ne dėl jos pačios, kiek dėl to, jog čia gerai matyti rašytojui jau iš anksto žinomas tėviškos meilės išganingumas.

Suprantama, kad tokia kūrybinė kryptis labai „siaurina“ rašytoją, trukdo jam analizuoti medžiagą. Ir čia ne tiek svarbu, kokiais principais pradedantysis rašytojas vadovaujasi, kokių išankstinių dėsnių jis ieško medžiagoje. Svarbiausia — pats taikymo būdas, negalys duoti geresnių rezultatų. Žinoma, tai paprastai atsiranda dėl menko gyvenimiško ir literatūrinio patyrimo.

Kaip rodo daugelis ankstyvųjų J. Grušo novelių, tasai patyrimas dar buvo nedidelis, todėl jausmų, pergyvenimų, kolizijų aprašymas kai kur atrodė vien nesudėtingas skaitytų dalykų referavimas („Ponia Bertulienė“, „Kas moteriai — moteriai“, „Pasiaukojimas“ ir kt.).

Rinkinėlis labai nelygus savo stiliumi. Autorius bando įvairias stilistines manieras; jis dar nesuradęs savęs, tvirčiau neapsisprendęs, nors kai kur jau atrodo užčiuopęs savo stichiją. Daugelis rinkinio bruožų primena ne vienam ano meto pradedančiam literatui įtakos padariusią J. Savickio prozą, su kiek abstraktoku psychologizmu, erotinėmis temomis ir pan. J. Grušą anuo metu bus žavėjęs ir impresionistinis stilius savo gražiu išdailintu žodžiu, neryškiais tikrovės kontūrais, tinkamais daugiau nuotakai kurti, negu žmonių santykiams vaizduoti („Lelijos sapnas“, „Žuvėdrų kerštas“). Autoriaus stebėta ir realistinė literatūra, stengiantis išmokti psichologinės analizės („Aleksiuko piršlybos“, „Pušies koplytėlė“). Dažniausiai kūrinių parašyti, laikantis vieno stiliaus, vienos mokyklos, tačiau yra dalykėlių, kuriuose pinasi įvairios įtakos. Gal ryškiausiai tai matyti „Pušies koplytėlėje“. Šalia palyginti išraiškingų kaimo buitės vaizdų, giminingų kritinio realizmo prozai, čia randame impresionistiškų, romantiškų įvaizdžių ir motyvų. Savo tema ir bendru traktavimu apsakymėlis primena Lazdynų Pelėdos apsakymus, vaizduojančius pamotės ujamų našlaičių gyvenimą ir mirtį. Apskritai, J. Grušui anuo metu bus dariusios įtakos Lazdynų Pelėda ir Satrijos Raganos. Gaudulingumas ir melodramatika apsakymėlyje nemaža dalimi irgi bus paveldėta iš „Motulė paviliojo“ autorės bei Satrijos Raganos kūrybos, nors, antra vertus, tai gali būti ir vėlesnės literatūrinės kilmės: daugeliu melodramatiško stiliaus bruožų J. Grušas dar yra labai arti tos nesudėtingos mėgėjiškos, savo stiliumi impresionistinės literatūros, kurioje buvo puoselėjamas „gražus“ žodis, „poetiški“ palyginimai, metaforos, kuri mėgo dramatiškus pergyvenimus ir t. t.

Skirtingo stiliaus sluoksniais rinkinėlis „Ponia Bertulienė“ labai konkrečiai atspindi literatūrinę ano meto atmosferą, formavusią būsimą literatūrą, ypač prozininkų, kartą. Ir J. Grušas čia nesudaro išimties: daugelio tų pačių įtakų veikiami, literatūrinį darbą beveik tuo pačiu metu pradėjo P. Cvirka, J. Simkus, J. Paukštelis ir kt.

Jau pirmajame rinkinyje J. Grušas rodo didelį susidomėjimą psichologija. Žinoma, vidinius veikėjų konfliktus, jų psichologinę būseną konkreizuoti pradedančiam autoriui dar sunkiai sekasi: vidaus pasaulis apibūdinamas labai bendrais, net trafaretiškais žodžiais. Tačiau pasitaiko ir taiklesnių, reljefingesnių charakteristikų, kurių nesigėdytų nė labiau patyręs autorius. Tai iš dalies pasakytina apie minėtąją „Pušies koplytėlę“, o ypač apie „Pasiaukojimą“. Pastarojoje novelėje autorius nepajėgė įtikinamiau nupiešti konflikto visumos, tačiau epizoduose jis jau pasirodo kaip psichologinę nuojautą turįs autorius. Vidiniu monologu, daiktų aprašymu ir veikėjo psichinės reakcijos fiksavimu autoriui čia neblogai pavyko nubrėžti veikėjo vidaus prieštaravimų kontūrus, blaškymąsi tarp meilės ir pareigos.

Žmonių apibūdinimai J. Grušo rinkinyje neretai kreipia skaitytojo dėmesį į veikėjų vidaus pasaulį.

Vertindamas savo pirmąjį rinkinį, J. Grušas prieš keletą metų viename interviu taip pasisakė: „Dėl nepaprastai silpnos pirmosios novelių knygos „Ponia Bertulienė“ ir šiandien, patikėkit, man sąžinė priekaištauja. [...] Nemokėjau tuomet dirbti, štai kas. [...] Parašęs pirmąjį variantą, skubėdavau atiduoti spaudai. Redakcijos priima — atrodo, ko daugiau bereikia...“¹

Toks iš didelės patyrimo aukštumos mestas žvilgsnis į savo pirmuosius bandymus apskritai atitinka bendrą rinkinio lygį, tačiau jis per griežtas „Aleksiuko piršlyboms“. Tai gera novelė — ją galima būtų dėti ir į J. Grušo prozos rinktinę. Savo tema, vos jaučiamu tragizmu kūrinėlis primena vėlesnę J. Grušo novelę šedevrą „Už saulę gražesnis“. Glaustomis charakteristikomis, išraiškingu dialogu autoriaus čia daug pasiekta; net iš negausių replikų veikėjai kartais iškyla su savo psichologija, patyrimu. Apskritai, bendru lygiu ir problematika „Aleksiuko piršlybos“ įveda į J. Grušo — „Sunkios rankos“ autoriaus — meninį pasaulį.

II

Rinkinyje „Sunki ranka“ (1937) J. Grušas jau savarankiškas, originalus novelistas. Per devynerius metus, skiriančius pirmąją novelių knygą nuo antrosios, jis įgijo profesionalių rašymo įgūdžių, išsiugdė savo stilių. Didelis darbas prie „Karjeristų“ tuos įgūdžius žymiai išstobulino, o pats romanas išgarsino autorių kaip talentingą rašytoją. Naujojoje novelių knygoje jis jau subrendęs stilistas ir komponuotojas, turintis, be to, daug ką pasakyti apie žmogaus psichologiją. Kai kurios novelės ypač stiprios, ir jas neabejotinai galima dėti į lietuviškų novelių antologiją.

Bet visa tai galima pasakyti tik apie stipriuosius rinkinio kūrinius. O knyga sudaryta iš labai nelygios vertės medžiagos, kurioje yra ir visiškai silpnų, tiesiog neapgalvotai patekusių į rinkinį novelių. Iš pastarųjų matyti, kad rašytojui anuo metu vis dar teko kovoti su melodramatizmu, sentimentalumu, „poetizavimo“ pagundomis, kurioms jis kartais ir nepajėgdavo atsisipirti. Į rinkinį pateko ir paprasčiausiai nesubrandintų dalykų. Tačiau, suprantama, ne silpnieji dalykai rodo J. Grušo novelistinį savarankiškumą ir originalumą...

J. Grušo novelės — būdingi ano meto kūriniai. Jose nesunku atsekti XX a. ketvirtojo dešimtmečio lietuvių smulkiosios prozos bruožus: žymiai sustiprėjusį psychologizmą, paryškėjusią novelės formą. J. Grušo novelė — psichologinė novelė, išaugusi judrioje to meto lietuvių literatūros aplinkoje, savo individualybės ieškojusi V. Krėvės, J. Savickio prozos įtakų sandūroje. Tam tikri ryšiai ją sieja su socialinius klausimus gvildenančia, dažniausiai

¹ L. Gudaitis, Temas siūlo gyvenimas. Pas rašytoją Juozą Grušą, „Kauno tiesa“, 1961.XI.16.

kritiškai tikrovę vertinančia literatūra, tačiau ji turi ir savų problemų, dažniausiai psichologinių. J. Grušo novelės prie kritinio realizmo tradicijų artina užuojauta ujamam žmogui, nors ji ir neturi kokio stipresnio idėjinio pagrindo ir yra kartais reiškiamą kiek naivokai² („Bus linksmiau“, „Atpildas“, „Pabučiavimas“). Vis dėlto stipriausiose novelėse ji subtiliai nušviečia vaizdus, suteikdama paprasto, bet gilaus žmoniškumo. Tačiau toji užuojauta, simpatijos paprastam žmogui (sakytum, įgimtos J. Grušui, kaip ir daugeliui mūsų rašytojų, atėjusių iš liaudies) nėra toks daiktas, kuriuo autorius pirmiausia rūpintųsi ir siektų žadinti.

Dauguma rinkinio kūrinių yra novelės griežta žodžio prasme. Todėl jei reiktų konkrečiai nurodyti skirtumą tarp novelės ir apsakymo, tai novelės pavyzdžiais galėtų būti nurodytas ne vienas „Sunkios rankos“ dalykų. J. Grušas čia pasirodo turįs stiprų novelės formos jutimą. Daugelis kūrinių sukomponuoti griežtai novelistiškai. Be to, matyti, kad autorius po pirmojo rinkinio ėmė daug galvoti apie kūrinio sandarą, stengdamasis apvalyti jį nuo bet kokios nereikalingos, nors ir įdomios medžiagos ar epizodo. Žinoma, kompozicija pati savaime nelemia kūrinio vertės, tačiau naujiesiems J. Grušo kūriniams retai kur galima padaryti kompozicinių priekaištų. Apskritai, rašytojo stilius įgavo kitą išraišką: daugelyje novelių jis tapo griežtas, logiškas, vietomis net protokoliškas, tuo pačiu įgydamas didelės jėgos. Skaitant rinkinį, matyti, kad daug kur rašytojo tiesiog pasvertas kiekvienas žodis; vaizdai kuo glausčiau, fiksuojantys būtiniausius dalykus, išsunktas bet koks literatūrinis „vandenėlis“. Ir tai, matyti, būta sąmoningos darbo krypties. Savo diplominiame darbe apie V. Krėvės beletristiką (išsp. „Athenaeum“, 1932, Nr. 1, t. III) J. Grušas rašė, kad V. Krėvė „kartais per daug duoda vietos daiktams aprašyti, žmonių darbams išskaičiuoti bei nereikšmingiems darbams pažymėti“. Tokie aprašymai kartais kūriniui visiškai nieko neduoda, „ypač, kada tatai grupuojasi ne apie pagrindinį apsakos veikėją“ (p. 24). Šie vertinimai — ne tik V. Krėvės beletristikos kritika. Tai kartu ir kūrybiniai J. Grušo principai. Jie iš tiesų atsispindėjo novelėse, sugriežtindami visą stilistinę jų išraišką. Apskritai, kondensuotumo siekimas to meto J. Grušo kūryboje buvo tikrai stiprus ir kai kur pasirodė net kraštutinėmis formomis (pavyzdžiui, taupydamas žodį, jis prieš veikėjų kalbą kai kur praleidžia tokius būdingus prozos elementus, kaip „pasakė“, „tarė“, ir palieka kaip dramoje tik veikėjo vardą — „Įspūdinga ūkininko prakalba“). Dialogai daug kur atrodo artimi dramai. Jų glaustumas bei dramatiškumas, o taip pat bendras rašytojo polinkis į aštrias, dramatiškas situacijas leidžia kalbėti apie J. Grušo dramatinį braižą ano meto prozos kūriniuose; noveles rašydamas, jis kartu plėtojo įgūdžius, kurių prireikė vėlesnėje dramaturgijoje. Jei galima kalbėti apie lyrinį apsakymą ar novelę, tai dalį J. Grušo rinkinio dalykų (be to, pačią gerąją) galima

² J. R a d ž v i l a s [K. Korsakas], J. Grušo novelės [rink. „Sunki ranka“ rec.], „Kūltūra“, 1938, Nr. 1, p. 56.

vadinti dramatinėmis novelėmis. Rašytojas bus vienas ryškiausių tokios novelės atstovų ano meto lietuvių prozoje. Apskritai, dramatismo J. Grušo pasaulėjautoje daug. Jis labiau linkęs gyvenime matyti susidūrimus, kovą, negu ramią, lygią kasdieninio gyvenimo tėkmę. Žmogaus būtis jo kūriniuose — tai stiprių konfliktų grandis, kur charakteriai susiduria savo aštriausiomis, vienas kitą net mirtinai žeidžiančiomis briaunomis. Žinoma, šie bruožai dar geriau matyti J. Grušo, dramaturgo, kūryboje, tačiau jie ryškėja jau „Sunkios rankos“ novelėse. Ne visur autoriui yra pavykę apsaugoti dramatinės situacijas nuo perdaug atviros užuojautos kenčiantiems ir skriaudžiamiesiems, o tuo pačiu ir nuo melodramatizmo, tačiau ir mažiau nusisekę atvejai tik pabrėžia bendrą kūrybos pobūdį. Rašytojas yra sukūręs novelių, kur dramatismas turi puikiausią literatūrinę išraišką („Užgesusi žvakė“, „Už saulę gražesnis“, „Sunki ranka“ ir kt.). Dažniausiai J. Grušo dramatismas reiškia tragizmą.

Tragizmas J. Grušui labai artimas dalykas, tačiau naujajame rinkinyje yra ir nemaža komizmo, bent jo siekiama. Apie trečdalis kūrinių čia komiški, o šiaip humoristinių, satyrinių bruoželių pasitaiko tūlame. Komizmas nestebina rinkinyje: jis atspindi tuos pačius autoriaus polinkius, kaip ir domėjimasis feljetonais³. „Sunkioje rankoje“ sudėti komiški kūriniai neįeina į būdingiausių J. Grušo kūrinių tarpą, tačiau geriausi jų įdomūs kaip humoristinės novelės, kuriose pasitaiko išraiškingų situacijų („Kelionė su kliūtėmis“, „Atostogos pas kalėjimo viršininką“, „Tikra komedija“). Tai irgi psichologiniai kūriniai: autoriui pirmiausia rūpi ne juokas, bet charakterių psichologija. J. Grušo komizmas — psichologijos produktas. Jis nepasižymi intensyvumu — niekur neverčia kvatotis. Daugiausia tai linksmas šypsnyš. Tačiau tarp humoristinių J. Grušo novelių yra ir tokių, kur komizmas atsiremia ar tiesiog susisiečia su rimtais gyvenimo faktais, kur jis beveik išnyksta, nors pati komiška situacija šiaip nepraranda prasmės (pavyzdžiui, „Tikroje komedijoje“ sunkiai besiverčiančių valstiečių pastanog palenkti į savo pusę turtingu apsimečiusį berną).

Ką J. Grušas vaizduoja kalbamajame rinkinyje? Reikia iš karto pasakyti, kad socialiniu požiūriu rinkinys neturi kokio nors stuburo: temos čia labai įvairios, personažai imti iš įvairiausių visuomenės sluoksnių — nuo kalėjimo viršininko iki užguito miško kirtėjo. Tačiau, įsižiūrėjus atidžiau, galima pastebėti, kad J. Grušui daugiau rūpi kaimas, kaip ir didžiajai daugumai ano meto lietuvių rašytojų. Charakteriai, imti iš kaimo aplinkos, paprastai yra reljefingiausi, įdomiausi. Kai kuriose J. Grušo novelėse prasišviečia tokios to meto lietuvių realizmą jaudinusios problemos, kaip sunki valstiečių padėtis („Tikra komedija“), valstiečių žemės išvaržymas („Už-

³ Studijų metais pradedantysis rašytojas Liongino Padeginės slapyvardžiu dienraščiuose išspausdino feljetonų, kurių rinkinį kažkokia privati leidykla vėliau pradanginusi (žr. L. Gudaitis, Temas siūlo gyvenimas. Pas rašytoją Juozą Grušą, „Kauno tiesa“, 1961.XI.16). Autoriaus žodžiais, tai buvę nedidelės vertės kūriniai.

gesusi žvakė“), kaimo varguomenės butis („Sunki ranka“). Minimalaus pragyvenimo rūpesčiai verčia ne vieną J. Grušo veikėją skausmingai apsispręsti ir atitinkamai elgtis. Novelėje „Už saulę gražesnis“ visa tragedija atsitinka ir dėl to, kad kirtėjams uždarbis yra vienintelis pragyvenimo šaltinis, kurio netekus, jų šeimoms tektų ir pabadauti. Kaimo butis ir psichologija rašytojui geriausiai pažįstamos sritys („Kelionė su kliūtėmis“, „Gera širdis“, „Sunki ranka“ ir kt.). Vaizduoja jis ir miesto žmones, nors ir mažiau juos tepažindamas. Neretai ir čia iškyla konfliktų, kuriuos lemia arba bent pro kuriuos prasikiša vargana butis ar tiesiog skurdas („Pabučiavimas“, „Atpildas“ ir kt.).

Bet taip kalbėti apie „Sunkios rankos“ temas — reiškia mažai ką pasakyti apie autorių, jo interesus, kryptį. J. Grušo savitumas geriausiai matyti, žvelgiant į jo noveles psichologizmo požiūriu. Psichologizmas — viena iš įdomiausių J. Grušo kūrybinės individualybės apraiškų „Sunkioje rankoje“.

III

Psichologizmas krito į akis daugeliui ano meto „Sunkios rankos“ recenzentų. Jam pastebėti nereikėjo didelio įžvalgumo. Perskaičius rinkinį, iš karto matyti, jog autorius daugelį dalykų rašė ne tam, kad jais atkreiptų dėmesį į kokias visuomenines problemas, tiesiog smerktų blogį, kaip kad, pavyzdžiui, savo ankstesniais „Karjeristais“. Tie klausimai autoriui nėra svetimi, tačiau jie ne svarbiausias rašytojo rūpestis. J. Grušą pirmiausia domina psichologiniai aspektai. Rašytojui ne tiek svarbu faktas, jog Avižius skundikas („Gera širdis“), įdavęs savo geriausią kaimyną okupantams vokiečiams ir tuo padaręs jam didelę skriaudą, kiek tai, kokiais motyvais vadovaudamasis jis tai padarė, kaip priėjo iki to, kaip įdavė ir t. t. Jeigu perėjūnas bernas išviliojo iš valstiečių sunkiai uždirbtus litus („Tikra komedija“), — moralinė apgavystės prasmė rašytojui visiškai nerūpi (gal dėl to ir visą atsitikimą traktuoja humoristiškai). Įdomiausia jam — kaip bernas gudriai sukūrė sau palankią psichologinę atmosferą, kuri privertė net atsargiausius ūkininkus patikėti jo turtingumu ir neatsisakyti „trumpam“ paskolinti keletą šimtinių. „Užgesusio žvakė“ autoriui irgi labiau rūpi pergyvenimai, negu vienas jų akstinių — tėvo ir sūnaus susikirtimas dėl išvaržomų valstiečių. Ano dešimtmečio lietuvių literatūroje moraliniai-doroviniai, socialiniai-klasiniai klausimai, išskylantieji buitiniuose konfliktuose, buvo aktualūs ir plačiai svarstomi. J. Grušas irgi daug kur liečia panašią medžiagą, tačiau jis daugiau domisi psichologine panašių konfliktų puse; įvykyje jis pirmiausia ryškina psichologinę prasmę. Ir tai būta pastovios rašytojo interesų krypties. Pažymėtina, kad tokie klausimai, kaip moralinė skriauda, įžeidimas, būdingi kritinio realizmo prozai, rašytojui, apskritai, nesisekė kelti. Rinkinyje tėra tik vienas „Atpildas“, kur tie klausimai keliami kūrinio centre, bet jis skirtinas prie mažiausiai vykusių, melodra-

matiškųjų. Tiesa, geriausiame rinkinio kūrinyje „Už saulę gražesnis“ skriaudos motyvų norint galima įžiūrėti, vis dėlto svarbiausieji kūrinio akcentai čia tenka ne jiems. Todėl J. Grušo veikėjai — pirmiausia psichologiniai tipai. Kalėjimo viršininkas („Atostogos pas kalėjimo viršininką“) jam įdomus savo bendraisiais psichologiniais bruožais; stambių ūkininkų figūros („Užgesusi žvakė“, „Sunki ranka“) įžiūrimos tik pro psichologinių konfliktų, turinčių plačios žmogiškos reikšmės, prizmę. Besirūpindamas pirmiausia tokiomis psichologinėmis situacijomis, kuriose gali atsidurti beveik kiekvienas žmogus, J. Grušas kartais visiškai išleidžia iš akių veikėjo socialinės padėties konkretumą. Todėl, pavyzdžiui, novelės „Kokia graži žemė“ veikėjo vietoje nesunkiai galima būtų įsivaizduoti ne tik studentą, bet ir apskritai jaunuolį, atsidūrusį džiovininkų sanatorijoje, nepagydomai sergantį. „Įspūdingoje ūkininko prakalboje“ ūkininkas irgi nėra toks veikėjas, be kurio negalėtų būti atskleista nepatyrusio sakyti prakalbas žmogaus savijauta. Kitaip sakant, ir čia socialinė padėtis — daugiau atsitiktinis komponentas psichologiniam apibendrinimui išsakyti; didesnės būtinybės šis pasirinkimas nerodo. Panašių veikėjų randame „Pabučiavime“, „Bus linksmiau“ ir kt. Literatūroje būna įvairaus laipsnio veikėjų padėties ir psichologijos priklausomybės, ir tai kiekvienu atveju turi skirtingą reikšmę kūrinyje. Tačiau J. Grušo atveju atrodo, jog autoriui įtikinamesnis psichologinis vaizdas visada išeina ten, kur psichologiją jis remia labai konkrečia socialine padėtimi (nors ir neskirdamas jai daug vietos), kur ryškesnė pasirinkimo būtinybė. Kur to nėra, kur autoriui silpniau pavyko ją užčiuopti, psichologinis vaizdas išeina blankokas, o kartais ir gana abstraktus, kaip ką tik minėtuose kūriniuose. J. Grušo meniniame mąstyme tebejaučiami stiprūs realistinio motyvavimo principai, nors rašytojui žinomos ir modernistinės literatūros naujovės. Geriausiose novelėse rašytojui pavyko išryškinti daug įdomios psichologijos, turinčios bendražmogiškos prasmės, tačiau pavyko tik vaizduojant labai konkrečios padėties žmones.

Išskirtinis dėmesys psichologijai daro daugelį J. Grušo rinkinio novelių savotiškais psichologiniais etiudais. Iš tiesų, įsižiūrėjus į tūlą J. Grušo novelę, matyti, jog ji turi aiškiai apibrėžtą psichologinį uždavinį — rašytojas joje nagrinėja kokį konkretų psichologinį kazusą. Dažniausiai tai kokie nors jausmai, pergyvenimų kompleksas, neretai afektai. „Sunkioj rankoj“ tai įnirtingas kerštas „vagių giminei“, „Geroje širdyje“ — pavydo protrūkis, „Užgesusioj žvakėj“ — kraupus pergyvenimas ir pan. Jei kitose novelėse tokio konkretaus pergyvenimo ar jausmo nėra, tai jose per keletą epizodų įdėmiai nagrinėjama kokia psichologinė situacija. Taip sukomponuota „Tikra komedija“, „Atostogos pas kalėjimo viršininką“. Tokio pobūdžio yra ir „Už saulę gražesnis“, kur autorius vaizduoja kirtėjų ir gamtos nuskriausio žmogaus santykių atspalvius. Šiais dviem kompoziciniais variantais galima apibūdinti daugumos J. Grušo novelių struktūrą. Ir abu reiškia išskirtinį dėmesį psichologijai.

Novelės forma pati savaime reikalauja griežtai centruotis. J. Grušas to reikalavimo pabrėžtinai laikosi. Ne vieną savo psichologinį „etiudą“ autorius pradeda, apsibrėždamas savo objektą, nusakydamas jį autorine kalba, o kartais ir tiesiog moksliniu-publicistiniu sakiniu, tarsi pateikdamas savo tezes. Būdinga šiuo atžvilgiu novelė „Sunki ranka“ — savotiškas etiudas apie kerštą. Po dviejų įžanginių pastraipų, charakterizuojančių garsų apylinkės vagį, autorius rašo: „Kaimiečių neapykanta ir kerštas čia bene ir bus nuostabiausias dalykas. Mūsų kaimietis išgers pusbonkį ir su tėvynės išdaviku, jei tik šis apmokės sąskaitą, bet vagį — būtinai pakars. Jei savo rankomis neišdirbs vagiui kailio — jokios satisfakcijos jam nėra. Pagieža grauš širdį, kaip kirminas medį.

Tokios kaimiečių pagiežos objektas buvo ir Dolieba“⁴.

Štai „Užgesusios žvakės“ įžanga:

„Tatai, ką čia aprašysiu, nebuvo triukšmingas įvykis, ne. Tai buvo traagiškai klaidus išgyvenimas dėl skurdžiai menkų ir nenusakomų priežasčių, tačiau su labai skaudžiomis pasėkomis. Šis įvykis buvo mūsų menkutės šeimos likimo ir charakterio sutelkimas į vieną valandą, į vieną laiko lašelį. Ir tas laiko lašelis — realesnis už mano beprasmių keturių dešimtų metų amžių“ (131).

Zinoma, ne kiekvieną savo novelę J. Grušas taip pradeda — racionalistiškai apsibrėždamas savo objektą; daugiau yra pradedamų vaizdu-situacija. Tačiau ir jose kai kur iškyla tas pats rašytojo polinkis iš karto apsibrėžti kūrinio rėmus, nusistatyti psichologinį uždavinį. Pavyzdžiui, „Tikroje komedijoje“, tai matyti, rašytojui novelės įžangoje apibūdinant veikėją — apskrujį berną, mokėjusį savo tikslams panaudoti valstiečių psichologiją: „Kazio pasisekimo paslaptis buvo ta, kad jis sugebėdavo pataikyti į kiekvieno žmogaus kvailąją pusę“. Šioje „tezėje“ savotiškai reziumuota visų novelės įvykių ir psichologijos esmė. Apskritai, J. Grušo kūryboje stiprūs racionalistiniai, „išankstiniai“ tikrovės suvokimo polinkiai. Jie matyti „Sunkios rankos“ novelėse, dramaturgijoje ir bene aiškiausiai — rinkinyje „Rūstybės šviesa“. Nesunku suprasti, jog šiame savotiškame racionalizme slypi atitrauktumo, šaltoko objektyvaus požiūrio, samprotavimų pavojai, tačiau aišku ir tai, jog iš to paties šaltinio plaukia ir didelė J. Grušo „Sunkios rankos“ kūrinių disciplina. „Težiškumas“ — viena tos disciplinos apraiškų, paryškinanti J. Grušo novelių kompozicinę logiką, anksčiau minėtą stiliaus protokoliškumą, griežtumą.

Gausu novelistų, kurie minimaliame išoriniame veiksmė atranda dideles psichologinio judesio galimybes: maža išorinio veiksmo, daug vidinio. J. Grušas — ne tokio tipo baletristas. Psichologijai atskleisti jam reikalingas ir ryškus išorinis veiksmas. Todėl ne vieną savo psichologinį „etiudą“

⁴ J. Grušas; Sunki ranka, K., 1937, p. 155. Toliau cituojant šį leidinį, tekste (skliaustuose) nurodomas tik puslapis.

J. Grušas grindžia stipriai sumontuota fabula, kurioje daug judėjimo, žmonių susidūrimų ir, apskritai, veiksmo. Dažna jo novelė — tai smulkiai nupasakotas įvykis su stipriu išoriniu veiksmu. Rašytojui yra pavykę pasiekti didelio fabulos ir psichologinės analizės vieningumo.

Smulki fabula, gausios mizanscenos leidžia vieną jausmą, vieną psichologinį atvejį ištirti labai smulkiai, leidžia ištyrinėti jį labai įvairiomis aplinkybėmis, o neretai pasekti jo kitimą, raidą. O tai paprastai ir sudaro J. Grušo novelių uždavinį bei lemia jų struktūrą, nes, kaip minėta, dažna jo novelė — tai vieno psichologinio kazuso nagrinėjimas įvairiomis aplinkybėmis. Būdinga šiuo atžvilgiu „Gera širdis“. Pavydas čia rodomas daugelyje scenų — nuo jo atsiradimo iki užgesimo. Tokia ir novelė „Sunki ranka“. Kerštas, sadizmas čia reikiiasi daugelyje scenų, kaskart iškildamas nauju pavidalu, tačiau likdamas iš esmės tuo pačiu tamsiu jausmu, kuris pasirodė kūrinio pradžioje. J. Grušas apskritai labai stiprus vaizduodamas vieno jausmo, vieno afekto bangavimą. Novelė paprastai prasideda to jausmo pasirodymu, pasiekia didelės įtampos ir baigiasi staigiu lūžiu. Dramatizmo stiprėjimas — būdingas jo novelių bruožas. Net ten, kur vaizduojamas ne jausmas, bet psichologinė situacija, rašytojas komponuoja kūrinių tais pačiais principais. Įkyrus šeimininko vaišingumas „Atostogose pas kalėjimo viršininką“ vis labiau vargina, erzina svečių, ir jis galų gale neišlaiko — pabėga slapčia, palikdamas namus, kur manė gerai pailsėti. Šeimininko įkyrumas kiekvienoje scenoje čia atsiskleidžia naujais, vis stipriaujančiais bruožais. Tėvo ir sūnaus santykiai „Užgesusioj žvakėj“ vis labiau tempiasi, kol pasiekia kulminaciją kraupiame sūnaus pergyvenime.

Kaip matyti, geriausiose novelėse dinamiškas išorinis veiksmas atspindi stiprią jausmų, minčių kaitą. J. Grušas yra vienas iš ryškiausių beletristų ano meto lietuvių literatūroje, kuris tiek dėmesio skyrė žmogaus sąmonės judėjimui. Daug minties, jausmo dinamikos į lietuvių prozą atnešė A. Vienuolis ankstyvaisiais savo apsakymais bei V. Krėvė dzūkų kaimo vaizdais, vėliau J. Savickis. J. Grušui toji dinamika daug kur tampa vienu iš įdomiausių kūrybinių uždavinių psichologinėje problematikoje. Su būdingu sugebėjimu koncentruotis rašytojas įdėmiai seka, kaip tam tikras jausmas atsiranda ar žmonių santykiai susiklosto ir kaip jie plėtojasi, susidurdami su naujais aplinkos, situacijų faktoriais, įgaudami netikėčiausių pavidalų ir tuo išryškindami save. J. Grušo veikėjai pergyvena didelius vidaus pasikeitimus, jų vidinis gyvenimas juda labai intensyviai. Kol Avižius įskundžia savo kaimyną („Gera širdis“), jis išgyvena didelį sukrėtimą, jo mintys ir jausmai įtempti, jis net blaškosi tarp įprastinių elgesio normų ir pavydo, nors nesulaikomai šliaužia link neišvengiamos atomazgos, patenkinančios jo žemus jausmus. Novelėje „Už saulę gražesnis“ rašytojas ne tik ryškina požiūrio į Adomėlį atspalvius, bet ir to požiūrio kaitą, kirtėjų jausmų bangavimą. Pats Adomėlis irgi parodytas su besikeičiančiu savo vidaus pasauliu. Tas keitimasis sudaro bene pačią reikšmingiausią ne tik šios nove-

lės, bet ir, apskritai, J. Grušo ano meto novelistikos bruožą. Daugelyje kūrinų rašytojas gretina atskiras situacijas, stengdamasis parodyti, kaip jausmas ar požiūris į žmogų vėlesnėje situacijoje kinta, pasirodo nauju pavidalu, nors ir likdamas pačiu savimi. Kirtėjų jausmai pastarojoje novelėje apima plačiausią diapazoną — nuo tiesiai Adomėliui į akis sakomos paniekos ar pasišlykštėjimo iki kažkokią ekstazę siekiančio, sunkiai nusakomo jausmo, kurį patiria tie patys kirtėjai, kai jų niekinamasis atsiduria pavojuje. „Užgesusioj žvakėj“ sūnaus jausmai banguoja, keičiasi, atskleisdami vis naujais atspalviais, ir laipsniškai perauga į kraupų pergyvenimą.

Ketvirtojo dešimtmečio pradžios lietuvių prozoje žmogaus sielos dinamika, tur būt, plačiausiai išryškinta V. Mykolaičio-Putino „Altorių šešėly“. Šis romanas — tai, apskritai, ano meto lietuvių prozos viršūnė, kur ieškanti ir besiblaškanti herojaus siela savo nuolatinio judėjimu išskyla daugybe apraiškų. Nesigilinant į skirtumus, reikia pasakyti, kad J. Grušo geriausios novelės psichologizmo požiūriu yra to paties lygio, kaip ir minėtas romanas. Tai ano meto lygis, kurį nagrinėjant galima pasekti mūsų literatūros raidą. J. Grušo novelėse žmogaus vidinio pasaulio kaita, sutelkta trumpoje atkarpoje, sąlygojamoje paties žanro, tampa vietomis itin ryški, juo labiau, kad rašytojas moka nepaprastai susitelkti, išsiversti su minimaliaisiais aprašymais.

Novelėse J. Grušo atskleista savitos psichologinių procesų logikos, žmonių santykių, jausmų vingių. Kaimiečių kerštas ir neapykanta vagims („Sunki ranka“) kaupėsi seniai, tačiau, susidėjęs aplinkybėms, išsiliejo ne ant įtariamojo vagies galvos, bet jį turėjo iškęsti užguita moteriškė, kuri mažiausiai buvo kalta. Kankinama ji kuo žiauriausiai, ir nėra abejonės, kad žiauriau vyrai nebūtų elgėsi nė su tikruoju vagimi, jei būtų pavykę jį pačiuoti. Kerštas sprogdina juos, ir, pradėjęs kankinti, nesvarbu, prieš ką jis nukrypsta. Konkretus kankinimo tikslas — išklausti, kur galima rasti įtariamąjį vagį — jos vyrą, tačiau tai tik pretekstas; tikslas — pats kankinimas, keršto išliejimas. „Geroje širdyje“ Avižius įskundžia savo kaimyną tiems patiems vokiečiams, kurių jis taip nekenčia ir kuriuos keikia už jų grobuoniškumą. Ir vienu, ir kitu atveju poelgiuose, atrodo, nėra logikos, tačiau čia vyrauja ne proto, o jausmo, afekto logika. Tie patys vyrai, kurie ką tik kankino moteriškę, bemažant ima su ja kitaip elgtis, net šauktis jos pagalbos, kai įvyksta netikėčiausias dalykas — mirtinai susižeidžia egzekucijos vadeiva. Tas pats Avižius, iššlavus okupantams kaimyno svirną, tampa vėl tuo pačiu geriausiu kaimynu, kuris net pasisiūlo padėti nukentėjusiam sudurti galą su galu. Tie patys kirtėjai, kurie niekino Adomėlį, vos ne meldžiasi už jį, kai šis kerta lemtingąjį beržą.

J. Grušas daugiau, negu kiti to meto lietuvių beletristai, yra domėjęsis afektais. Tai charakteringas jo psichologizmo bruožas. Jis bene pirmasis

bus tokiu mastu juos ir įvedęs į mūsų beletristiką. Ne vienas J. Grušo veikėjas padaro kitiems daug skausmo, skriaudų, tačiau jie nėra kokie užkietėję piktadariai ar tipizuoto visuomeninio blogio nešėjai, kaip kritinio realizmo beletristikoje. Jų blogis — dažnai tik aplinkybių sukkelto afekto padarinys ir todėl turi kitokią prasmę, negu ankstesnėje kritinio realizmo literatūroje, kur blogis yra būtina tam tikrų visuomeninių sąlygų išraiška. Veikėjai labai jautrūs aplinkai, naujiems faktoriams, išjudinantiems visą personažo vidaus pasaulį, padarantiems ten ištisą perversmą. Jie patys nepatikėtų, jeigu kas iš anksto pasakytų, jog, susidėjęs aplinkybėms, jie taip pradės elgtis. Avižius vargu ar būtų patikėjęs, jeigu kas jam būtų pasakęs, kad turto pamatymas sukels norą įskusti kaimyną. Vyrai, išsirengę į vagies medžioklę, taip pat negalėtų patikėti, jog jie imsis tokio beprasmiško kankinimo. „Užgesusioj žvakėj“ pagrindinis herojus irgi negali nujauti, jog paprastas, nors ir įtemptas pokalbis su tėvu baigsis tokiu pergyvenimu. O tačiau visa įvykių raida yra logiška ir įtikima — veikėjai elgiasi taip, kaip kiekvienas elgtųsi, turėdamas tokius charakterio duomenis ir atsidūręs panašiose aplinkybėse. J. Grušas didelio psichologo nuojauta yra užčiuopęs aplinkybių ir žmogaus vidaus pasaulio sąveiką, suvokęs jos dialektiką, duodančią akstinus netikėtiems veikėjų poelgiams. Nelaukti veikėjų posūčiai kaip tik ir sudaro visą psichologinį atradimą, didele dalimi apspręsdami novelių įdomumą. Aplinkybių ir psichologijos sąveika stebina skaitytoją nemumatytomis, bet visiškai įtikinamomis posūkiu galimybėmis. Tačiau tai bendri dalykai, būdingi kiekvieno talento kūriniams. J. Grušą toje sąveikoje ypač domina impulsų, greitų psichinių posūkių, sprendimų pasaulis, kuriame akimirksniu susiduria aplinkos faktoriai su veikėjo psichika, blyksteli akinančia šviesa ir duoda pradžią tolesniam veiksmui. Tai ryškus J. Grušo — psichologo bruožas. Vyrai, išsirengę į vagies medžioklę, manė iš karto atsiskaityti su juo. Jie apstojo trobelę ir laukia laukia. Juos erzina kiekviena nepalanki smulkmena. Didžiulis speigas spaudžia juos, tupinčius sniege, o vagies kaip nematyti pareinant, taip nematyti. Pagaliau jiems, pagiežos ir keršto smaugiamiems, speigo ir beperspektyviškumo iškankintiems, kyļa mintis, pradžioje juos pačius pritrenkusi savo netikėtumu, — imti tardyti moteriškę, neaiškiai nujaučiant čia kažkokią galimybę savo pykčiui išlieti. „Geroje širdyje“ pagrindinį postūmį Avižiaus pergyvenimams suteikia savęs palyginimas su kaimynu. Avižiui jis blyksteli, vos pamąčius kaimyno turtą, ir neduoda ramybės visą laiką. Kaimyno turtas mirtinai įžeidė jo puoselėjamą ambiciją, ir čia prasidėjo konfliktas. Kulminacinis pergyvenimas „Užgesusioj žvakėj“ yra tėvo ir sūnaus konflikto apibendrinimas, pakeltas vos ne į metafizinę plotmę, tačiau vis dėlto nepraradęs realistinio įtikinamumo. Tai taip pat savotiškas sąmonės blyksnis, sušvitęs aštraus ginčo su tėvu atmosferoje, gūdžios rudens nakties fone, kai veikėjas visa savo esybe pajuto užkietėjusią tėvo-dvarininko neteisybę. Tai tėvo ir sūnaus principų susidūrimas, sąmonės šuolis į aukštesnę suvokimo pakopą.

J. Grušo novelėse psichologiniai procesai pasižymi dideliu intensyvumu. Mėgiamiausi jo vaizdavimo momentai — pergyvenimų bangos viršūnės, keteros, ir rašytojas čia labai stiprus. Jis daug kur vaizduoja situacijas, kai žmogaus jausmai, visos jo galios įtemptos iki kraštutinumo. Apskritai, jo kūrinuose galima rasti tokių psichologinių būsenų, kurios toli peržengia kasdieninių emocijų ribas. Pergyvenimai pasiekia tokio įtampos laipsnio, jog veikėjai ima elgtis kitaip, negu elgtųsi šiaip; aplinka jiems pasirodo visai kitoje šviesoje, negu iki tol; jie patiria niekada nepatirtų pojūčių. Daug kur panašiais atvejais J. Grušas stebina psichologiniu įžvalgumu, mokėjimu pateikti keisčiausią išgyvenimą kaip įtikinamą, logišką dalyką. Toks yra minėtas pergyvenimas „Užgesusioj žvakėj“, tokio pobūdžio yra jau iš dalies paliestos psichologinės būsenos „Geroje širdyje“, „Sunkioj rankoj“ ir kt. Nuostabus savo netikėtumu ir gilumu yra pergyvenimas novelėje „Už saulę gražesnis“: kirtėjai pajunta dėkingumą kertamam beržui, lyg tas būtų gyvas žmogus. Kasdienybės požiūriu tai atrodo neįmanomas daiktas: juk dėkingumas — sudėtingas socialinis jausmas, ir susieti jį su daiktu neįmanoma. Tuo tarpu novelės kontekste jis visiškai suprantamas. Tai kraštutinės nervinės įtampos rezultatas. Kirtėjai mato neišvengiamai artėjantį tragišką Adomėlio likimą, nori jam padėti, bet negali — Adomėlį ir kirtėjus skiria gyvenimo ir mirties riba. Dėkingumas beržui, jog tas dar neužgriuvo kirtėjo, jog dar trumpai valandėlei pratęsė jo gyvenimą — tai irgi sąmonės blykstelėjimas, kuriame kondensuotai išreikštas begalinis savo beviltišku- mu susirūpinimas Adomėliu, dėl gero žodžio sutikusiu eiti į mirtį. Blaškydamiesi kirtėjų jausmai akimirksniu nukrypsta į beržą, ir kirtėjų sąmonėje sušvinta žmogiška emocija medžiui. Dėl didelio įtempimo jausmai čia irgi tarsi pereina į kitą, nekasdienišką plotmę, kurioje gyva ir negyva tampa vieno ir to paties lygio dalykais, vertais žmogiškos šilumos.

Toks jausmo peraugimas į kitą plotmę yra bene pats nuostabiausias daiktas J. Grušo psichologizme. Jis atveria langą į nekasdieninės psichologijos pasaulį, kuriame daiktai atrodo kitaip, negu įprasta. Tam pasauliui suvokti ir perteikti reikia iš tiesų stiprios rašytojo fantazijos bei nepaprasto susitelkimo. Vaizduodamas kraštutines situacijas, J. Grušas kai kuriose novelėse yra priartėjęs prie psichologinio irracionalumo, pusiau sąmoningos būklės bei pasąmonės slenksčių, už kurių ima veikti kitokie žmonių poelgių dėsniai. Rašytojas jų beveik neperžengia, duodamas daugiau tik nujausti už tos ribos esančius reiškinius. Tačiau svarbiausias J. Grušo nuopelnas yra tas, jog jis prie tų slenksčių artėja, ir artėja, remdamasis kasdienine situacija, paprastu buitiniu konfliktu. Rašytojo jėga ir savitumas — tai buitinio konflikto išplėtojimas, pervedimas į aukštesnę psichologinę plotmę, tai nurodymas galimybių naujai traktuoti buitinį konfliktą, ieškoti jame naujų, psichologinių, dimensijų. Vėlesnė J. Grušo kūryba, imant ir jo dramaturgiją, rodo ėjimą ta pačia kryptimi. Ir 1968 metais išėjęs rinkinys „Rūstybės šviesa“ yra išaugęs iš tų pačių kūrybinių siekimų, kurie buvo

matyti „Sunkios rankos“ novelėse. Tai ieškojimas apibendrinimo galimybių aukštesnėje negu būtinėje plotmėje, tačiau ištiesai remiantis kasdienybės medžiaga.

Daugelyje J. Grušo novelių jausmas ar pergyvenimas, gavęs pirmąjį postūmį, didėja tarsi sniego gniūžtė, parista nuo kalno, kol galų gale virsta ištiesa lavina. Tai bendra rašytojo vaizduojamų emocijų vystymosi linija. Tačiau tai nėra tik tiesiaeigis judėjimas. Minties ir jausmo judesyje rašytojas įžiūri prieštaravimų, kontratendencijų ir stimulų, kreipiančių juos kita kryptimi, tačiau iš tikrųjų stumiančių į priekį. „Sunkioje rankoje“ pirmasis smūgis aukai trumpam sukrėtė pačius kankintojus, ištroškčius keršto:

„Pradžia buvo klaiki. Net šturpulys per visus perbėgo, kaip šaltu vandeniū perpylus. Tačiau tai buvo tik pirmas momentas, pirmas įspūdis. Jų sielos sudrebėjo tik tiek, kiek sudreba kūnas, šokdamas į šaltą maudyklės vandenį. Bet tas pirmas šturpulys, pirmas siūbtelėjimas atgaivina ir padidina energiją. Ir šitas šturpus vaizdas tik įdegė jų dvasią, sužadino kažkokį keistą, stiprų, retą pergyvenimą. Jų akys ėmė blizgėti bloga ugnimi“ (161).

J. Grušo veikėjų jausmai, susidūrę su priešingomis jėgomis, vėliau vystosi dar smarkiau, tarsi įgiję iš tų srovių kažkokios papildomos energijos. Kartu svarbiausių kolizijų taškuose susidaro ypač daug prieštarinių srovių, srovelių, bangų, kurios vėl ir vėl susiduria, sudarydamos labai margą, prieštarinę, didelės įtampos vaizdą. Bene geriausiai tai matyti „Geroje širdyje“ — scenoje, kur Avižiūf topteli mintis įduoti kaimyną. Kiek daug čia minties bei jausmo ribuliavimo, plakimosi:

„Užmiršo! Kur tau užmirš: sąžinės žmogus neturi, štai kas yra. Prisi-pylęs sau klėtį javų, ponas, girdi, o kitiems špygą rodo.

Kad taip kas imtų ir šnibšteltų vokiečiams — tai būtų juoko. Pats nustebto tokia mintimi. Atsisukęs vėl pažvelgė į kaimyno svirną, ir dar labiau užvirė širdis.

Aš tai ne, galvojo, bet šiaip kas gerai pažįstamas su vokiečiais galėtų pasijuokti jų neakylumu. Kas čia tokio, nieko blogo nemanydamas, išsikalbėjęs taip pro pusę lūpų — šnibšt... Būtų tik teisinga Dievo bausmė... Žino-tų, kad nereikia laikyti už nieką kaimyno, kuris tau tik gero velija. Kiek taip atsitinka, kas tokio... Aš — ne! Bet kodėl? Sakysim, kad ir aš... Kai žmogus jautiesi nuskriaustas... Ne, ne!.. Bet aš norėčiau matyti, kaip vokie-tukai išpūs akis, išgirdę tokią naujieną. O kai atvažiuoja... oi, Petkau, nu-lūžtų tau rageliai...“ (95—96).

Jausminio gyvenimo atkarpose J. Grušas įžiūrėjo didžiulį motyvų, priešasčių pynimąsi, prieštaringumą, tuo neretai grįsdamas savo būdingiausių novelių struktūrą. Psichologinis prieštaravimas, nesutikimas, dvilypumas glūdi dažname jo siužetiniame posūkyje bei jausmo vingyje. Būdingai jis iškyla „Užgesusioj žvakėj“ — pradedant pačiu bendriausiu personažų išdės-tymu ir baigiant atskiromis scenelėmis. Tėvo ir sūnaus santykiai čia nesu-

taikomai priešiški: mažiausias pokalbis tuoj gali virsti kivirču, kiekvienas jaučia kits kitam begalinį svetimumą. Tačiau ir vienas, ir antras stengiasi, kiek įmanoma, tai slopinti. Bet tai dar labiau didina įtampą. Sūnus jaučia esąs labai negeras tėvui, skaudinąs jį. Tėvas savo ruožtu trokšta suartėti su sūnumi, susilaukti savo gūdžioje vienatvėje pritarimo, šilto žodžio. Dvi nesuderinamos tendencijos kertasi kiekvieno veikėjo sieloje, sukurdamos didelę dramatinę įtampą novelėje. Retas mūsų novelistas yra taip vykusiai nagrinėjęs psichologinio dvilypumo reiškinius, kaip J. Grušas rinkinyje „Sunki ranka“. Nėra abejonės, jog savo ankstyvosiomis novelėmis jis žymiai praplėtė psichikos prieštaringumo vaizdą mūsų beletristikoje; ryškiai jį atspindėjo ir pergyvenimų raidos dialektika. Novelėse užsimezgė tie žmogaus vaizdavimo principai, kuriuos rašytojas vėliau plėtojo savo dramaturgijoje, piešdamas dvasines kolizijas.

Apžvelgus būdingiausius psichologizmo bruožus „Sunkioj rankoj“, gali kilti klausimas, ar J. Grušo nagrinėjami dalykai nėra kameriškai siauri, uždari. Ar rašytojas nepriklauso tiems literatams, kurie už specifinių psichologijos problemų nemato gyvenimo, nejaučia daugiopų tų problemų ryšių su socialine būtimi? Reikia pasakyti, jog tokie būkštavimai nepagrįsti, nors autoriaus domėjimasis psichologija, kaip matėme, išimtinis. Rinkinio „Sunki ranka“ autorius nėra praradęs požiūrio į gyvenimą socialinių aspektų: psichologinius procesus jis aiškiai suvokia visuomeninio gyvenimo fone. Todėl konkretų socialinį pagrindą nesunku užčiuopti tūlame jo kūrinyje. Istorizmo ir apskritai socialinio determinizmo principai J. Grušo novelėse tebegalioja, nors ir kiek kitaip reiškiasi, negu Zemaitės, J. Biliūno ar A. Vienuolio kūryboje. Be šių principų neįmanoma būtų suvokti „Sunkios rankos“ keršto ir sadizmo, „Geros širdies“ pavydo ir išdavystės, „Užgesusios žvakės“ tėvo ir sūnaus santykių atšiaurumo. Šiais principais grindžiamas ir novelės „Už saulę gražesnis“ konfliktas. Vis dėlto, kaip matėme, rašytojas vaizduoja ne socialinius konfliktus, bet tų konfliktų psichologines peripeijas. Todėl istorizmo ir determinizmo principai čia iškyla vidaus pasaulio atspindyje. J. Grušas plėtė savo novelėmis psichologijos, kaip savarankiškos vaizdavimo srities, ribas lietuvių prozoje. Jo kūrinuose atsispindi lietuvių prozos pastangos iškovoti psichologijai sąlygiškai savarankiškesnes teises mūsų literatūroje. J. Grušo veikėjas nėra būtybė, kuri būtų valdoma vien pastovių ekonominių-socialinių aplinkybių, veiksnių, kaip kad klasikiname realizme buvo įprasta vaizduoti žmogų. To veikėjo poelgius kreipia ir tokie grynai psichologiniai dalykai, kaip kerštas, pavydas, neapykanta, niekuo nepagrįstas žiaurumas ir t. t. Tačiau šie veiksniai nėra ištiesi tas pats, ką kritinio realizmo literatūra vaizdavo kaip visuomenines ydas. Autorius pripažįsta jiems didelį savarankiškumą, nors tuo pačiu traktuoja juos ir kaip stimulus, turinčius savo veikimo sritį, visuomeninių faktorių reikšmę, bet vis dėlto nepasižyminčius tuo sociališkai determinuotu pastovumu, būtinybe, kaip kritinio realizmo literatūroje.

Kalbinė J. Grušo „Sunkios rankos“ novelių išraiška tokia pat savita, kaip ir jo vaizdų pasaulis. Į lietuvių prozos kalbą rašytojas šiuo rinkiniu ir visa ano meto kūryba bus įnešęs nemaža originalių bruožų.

Novelėse J. Grušas puikiai operuoja vidiniu monologu, tiesiogine menamąja kalba, neminint tokių kalbos formų, kaip aprašymas, dialogas, monologas. Naudoti skirtingas formas nereiškia vien formalų poreikį keisti vaizdavimo būdus; nauja kalbinė forma atspindi kitą stebėjimo tašką, naujų bruožų matymą charakteryje. Kaip ir kiekvienas talentingas rašytojas, J. Grušas natūraliai pereina nuo vienos formos prie kitos, sukurdamas įvairiaspalvės instrumentuotės įspūdį. Domėdamasis psichologija, jis vidinio veikėjų konflikto atvejais paprastai imasi vidinio monologo. Puikių jo pavyzdžių yra „Geroje širdyje“, „Užgesusio žvakėję“ ir kt. Geriausiose novelėse toks monologas tapęs labai glausta, talpia forma, turinčia daugiopą paskirtį. Pasigaudamas jo, J. Grušas ne tik atskleidžia psichologinę veikėjo būklę su daugybe jos atspalvių, bet čia pat nutiesia tolesnes siužetines gaires, sumažina dialogų, aprašymų poreikį ir t. t. Be to, vien vidiniu monologu naudojantis, J. Grušui gerai sekasi perteikti veikėjo minčių, nuotaikos intonaciją, o ji pati savaime teikia nemaža informacijos apie herojaus vidaus pasaulį. Nagrinėjant novelių kalbą, įdomu būtų pasekti, kaip J. Grušas vidinį monologą jungia su kitomis kalbos formomis, kaip nuo jo pereina į tiesioginę menamąją, autorinę, ir atvirkščiai. Bet ir specialiai nesidomint, galima pasakyti, jog „Sunkios rankos“ autorius, remdamasis V. Krėvės, A. Vienuolio, J. Savickio patyrimu, šių kalbinių formų vartojimą bus žymiai praplėtęs mūsų prozoje, jog čia jis bus radęs naujų tų formų taikymo bei jungimo būdų. Tačiau tai parodyti būtų atskiras uždavinys; čia mus domina bendroji J. Grušo novelių kalbos charakteristika.

J. Grušo kalba žymiai skiriasi nuo tokių lietuvių rašytojų kalbos, kaip Zemaitės, A. Vienuolio, V. Krėvės. J. Grušas, pavyzdžiui, rašo: „Mano tėvas buvo šimto hektarų dvarelio ir gana stambių pinigų sumų savininkas“ (131). „Po kiekvienos kur nors kaimo įvykusios vagystės Dolieba buvo persekiojamas ir keikiamas su karščiausia tulžimi. Kaimo vyrai seniai ieškojo palankių aplinkybių pagiežai išlieti“ (155—156). Savaime aišku, kad nei Zemaitė, nei A. Vienuolis, nei V. Krėvė šiuo atveju taip nepasakytų — jie apibūdintų kitaip, jų kalba būtų apskritai kiek arčiau šnekamosios kalbos žodyno ir intonacijų. J. Grušas tas intonacijas bei žodyną dažnai irgi meistriškai naudoja, kai prireikia, čia nenusileisdamas kitokio stiliaus prozaikams, tačiau, charakterizuojant rašytojo savitumą, į akis krinta dažniausiai tai, kas skiria rašytoją nuo kitų, o ne kas jungia. O J. Grušo novelių kalba skiriasi tam tikru knyginės, abstrakčios kalbos sluoksniu. Reikia iš karto pasakyti, kad tai ne koks trūkumas, bet tiesiog ypatybė, turinti ir teigiamų, ir neigiamų bruožų. J. Grušo novelėse atsispindi „Keturių vėjų“ pradėta, vė-

liau gavusi stiprių impulsų iš J. Savickio kūrybos lietuvių literatūros kalbos reforma, atnešusi į mūsų prozą ir poeziją laikraštinių, knyginių, abstraktų mokslinio veikalo žodį, pastačiusi jį greta sodraus liaudiško žodžio ir, apskritai, suradusi jam vietą kitų kalbinių priemonių tarpe. J. Grušas yra tos reformos dalyvis, sugebėjęs mokslinio, abstraktaus pobūdžio leksikai sudaryti kontekstą, kuriame ji „nesipiautų“ su kasdienės buities žodžiais, o sudarytų deramą stilistinę vienybę. Štai ištrauka, gerai iliustruojanti būdingus J. Grušo stilistinius leksinius derinius. „Jis pats nustebo pasakęs tokią puikią mintį. Dideli dalykai netyčia pasidaro. Kodėl jiems ta puiki **idėja** anksčiau neatėjo į galvą? Juk tai nuostabu! Jie gali bobšę nusivaryti į kaimą ir ten surengti tokią pirtelę!.. Jau tik pamanius, kraujas pradeda virti. Visi keturi vyrai buvo **sužavėti**. Dabar jie jau nebejautė šalčio. Jie pasidarė gyvesni, karštesni, ėmė rékauti. Susikaupusi **dvasios energija** pajuto galėsianti išsilieti. Tik vienas **sumanymas**, viena **mintis** atskleidė prieš juos platų **horizontą** ir vėl atgaivino bevirstančius beprasmiams jų žygius. Jie dabar visiškai negalvojo, ar pavyks tokiu būdu sužinoti, kur slepiasi tikrasis vagis ar ne: jie tik **džiaugėsi būsimojo keršto malonumu**. To šiuo momentu jiems pakako“ (158).

Čia pabraukti labiausiai į akis krintantieji žodžiai, atėję ne tiek iš liaudies kalbos, kiek iš raštų; norint jų čia galima ir daugiau įžiūrėti. Ir jie eina ne atskirai, bet ištaisais sintaksiniais junginiais, atklydusiais taip pat iš raštų kalbos. Nors paprastai knyginės kalbos vartojimas grožinėje literatūroje kelia įtarimą, geriausiose J. Grušo novelėse panašūs kalbos dalykai gerai derinasi su buitine, kasdienine kalba, negriauna stilistinės vienybės įspūdzio. Tokie deriniai — būdingas J. Grušo novelių bruožas.

Abstrakčių sąvokų vartojimas rodo ne tik J. Grušo ryšius su minėtais literatūros kalbos poslinkiais trečiajame ir ketvirtajame šio amžiaus dešimtmetyje. Jis, atrodo, turi gilesnes šaknis ir daug kur atspindi bendrą rašytojo pomėgį naudotis apibendrintu knyginiu žodžiu, polinkį į abstraktą meninio mąstymo būdą ir, apskritai, polinkį į bendrybes. Neretas atvejis J. Grušo novelėse, kai šalia konkretaus žodžio rašytojas čia pat imasi gana bendros sąvokos. „Vyrai graibstėsi virvagalių ir **kitokių kankinimo įrankių**, rékavo ir puldinėjo kaip girti. Jie svaigo ir patys nebejuto, ką daro. Jų rankos virpėjo, jie kalbėjo užsikirdami, **darė automatiškus judesius**. **Kažkokia jėga** juos pagrobė ir svaidė, kaip degančią lavą į pakalnę“ (165).

Daug kur J. Grušo vaizdas juda nuo kasdieniško, buitiško aprašymo prie labai apibendrinto. Štai kankinamos moteriškės aprašymas. „Moteriškė parkrito ant žemės, cypė ir raitėsi, kaip į druską įmestas vijūnas. Smūgiai degino ją, it verdantis švinas, ji visa buvo vienoje liepsnoje. Jos skepetaitė nusmuko ant kaklo, ir juodos kasos pasiskleidė asloje.

Tai buvo vienas skausmas“ (165).

Tasai baigiamasis „skausmas“ — tai buities vaizdo apibendrinimas, tarsi jo išvada. Jo link ir juda visas aprašymas. „Skausmas“ čia praradęs

savo konkretumą, tiksliau sakant, gal ne tiek praradęs, kiek šalia to įgijęs ir abstraktesnių atspalvių, kurie, netikėtai pasirodę, nustelbia mums jo kasdienę reikšmę. Tais atspalviais jis iškilęs virš kitų buitiškai vartojamų žodžių, pasiekęs naują plotmę, tarsi tapęs dvigubai aukštesnis, apimdamas konkrečią ir bendresnę prasmę. Antra vertus, **regėjimo taškas** čia tarsi nukeltas toliau, norint suvokti visuotinesnę vaizdo prasmę, tarsi norint iš šalies pažvelgti į jį. Taip J. Grušo novelėse atsiranda vaizdo kontūrų sudvejimas, buitinis vaizdas artėja prie simbolių ribos ar tiesiog yra simbolinamas.

Toks vaizdo judėjimas, atspindįs novelių leksikoje, būdingas ne tik atskirai scenelei. Jo apraiškų labai netikėtai galima užtikti net atskiroje frazėje, kai autorius, pradėjęs sakinį tarsi buitine intonacija, staiga šokteli į aukštesnį apibendrinimą ir ne tik nesugriauna vaizdo, bet pasiekia didelės ekspresijos. Novelėje „Už saulę gražesnis“ rašytojas, norėdamas pasakyti apie Adomėlio, kertančio beržą, neišvengiamai artėjančią pražūtį ir jo toliau stovinčių draugų pastangų beviltiškumą, rašo: „Bet tarp kirtėjo ir jų buvo nuotolis, kurio nepraeisi visą gyvenimą“ (204). Taigi čia pat toks konkretus įvaizdis, kaip nuotolis, ir kartu tai, jog to nedidelio atstumo neįveiktum ir visą gyvenimą eidamas. Taigi rašytojas, tardamas pačią frazę, palieka buitiškumo ribas ir pereina į kitokią suvokimo plotmę. Novelės kontekste šis perėjimas — nuostabus dalykas. Tačiau jis čia neatsitiktinis. Tokia kryptimi juda visi novelės vaizdai. Novelės pabaiga — tas savotiškas himnas ujamam miško kirtėjui, paaukojusiam gyvybę vien už gerą žodį — tai tolydžio platėjantis simbolinio pobūdžio apibendrinimas, kuriame buitinė leksika išauga iš savo kasdieninio apvalkalo tam, kad išaukštintų visuotinesnę prasmės moralines vertybes. Panašiai juda ir novelė „Užgesusi žvakė“.

Taigiėjimas nuo buitinio vaizdo prie bendresnio — būdingas J. Grušo novelių bruožas, atspindintis esminę rašytojo ypatybę — polinkį žvelgti į gyvenimą ne tik iš arti, bet ir nukėlus regėjimo tašką toliau nuo buities, tačiau neišleidžiant jos iš akių, jaučiant jos konkretumą. To polinkio apraiškų kalbinėje novelių faktūroje galima rasti daug ir įvairių. Nesileisdami į smulkesnį jų nagrinėjimą, stabtelsime prie palyginimų. J. Grušo novelėse jų apstu. Palyginimo rašytojas, atrodo, griebiasi dažniau, negu kiti ano meto rašytojai; be to, naudoja juos labai sėkmingai. Jų pamėgimas, atrodo, bus susijęs su ką tik aptartu rašytojo mąstymo būdu — polinkiu domėtis bendresne vaizdo prasme. Kas yra palyginimas ir šiaip tropai (metaforos, simboliai ir kt.)? Šiaip ar taip tai vieno, apibūdinamojo, reiškinio **subendrinimas** su kitais, kuo nors panašiais. Tai reiškinio „išvedimas į platesnį pasaulį“ ir tuo pačiu jo paaiškinimas. Norėdamas palyginti daiktą su kuo nors ir tuo pačiu jį apibūdinti, turi jį matyti platesniame daiktų kontekste, turi užčiuopti bendrų bruožų su kitais. O tam ir reikia savotiškai atsitraukti nuo jo, perkelti žvilgsnį kitur, kad galėtum jį geriau suvokti. Visi šie mo-

mentai ir būdingi, matėme, perėjimui nuo buitinio vaizdo prie bendresnio jo traktavimo. Žinoma, anksčiau aptartasis vaizdo judėjimas ir palyginimai — ne tapatūs dalykai, tačiau jie abu atsiremia į tas pačias rašytojo mąstymo ypatybes.

Baigiant aptarti būdingą vaizdo judėjimo tendenciją J. Grušo novelėse, reikia pažymėti, kad ją galima susekti ne tik atskirose frazėse, scenose ir kūriniuose. Visoje ilgametėje rašytojo kūryboje nesunku įžiūrėti panašią kryptį — apibendrinamojo, abstraktaus, intelektualinio prado stiprėjimą, pradedant J. Grušo ano meto novelėmis ir baigiant naujausiais kūriniiais. Palyginus „Sunkios rankos“ rinkinį su neseniai pasirodžiusia „Rūstybės šviesa“, tas judėjimas labai aiškus — naujausiame prozos rinkinyje apibendrinamojo prado daug daugiau, negu ankstesnėje kūryboje (įskaitant ir dramaturgiją).

Knyginė, abstraktesnio pobūdžio leksika J. Grušo novelėse atspindi ir kitą autoriaus savybę — savotišką jo analitiškumą. Jau buvo minėta, jog rašytojo novelės neretai primena psichologinius kazusus su savo tezėmis, griežta logiška kompozicija ir t. t. Iš tiesų J. Grušas — griežto analitiško proto beletristas. Štai jo beletristinės „analizės“ pavyzdžiai. „Tai buvo kažkoks skaudus, skaudus beprasmiškumas. Tas „sakyk“ jiems buvo tik mušimo taktas. Tikslas jau buvo patsai kankinimas“ (165). Arba: „Tai buvo klaidus ir griežtas momentas. Tai nebuvo dilema, o tik baisi būtinybė. Ji galėjo klykti, galėjo prisišaukti dangaus angelus, bet kažkeno kieta valia jau buvo davusi savo ištarbę. Auka drebėjo, stovėdama prieš nematomą juodą kryžių — didelį kaip visa naktis“ (164).

Rašytojas čia tarsi stovi šalia ir žiūri į jį dominantį reiškinį mokslininko akimis. Tai būdinga J. Grušo pozicija. Iš čia ir abstrakčios plačios sąvokos, imtos iš raštų kalbos. „Užgesusios žvakės“ herojus, pergyvenęs klaidų, beveik mistinį momentą, rašo: „Dabar jau man net keista pradeda darytis, kad dėl tokio menko dalyko tiek buvau susijaudinęs.

Dar ilgai ilgai vaikštau po seklyčią. Pradedu analizuoti, lyg iš šalies stebėti keistą savo išgyvenimą. Man darosi net įdomus toksai dvasios skrupulingumas, apsvaigimas. Dabar man atrodo šis išgyvenimas tik sujaudintų nervų padarinys...“ (139).

J. Grušas čia bene aiškiausiai bus nusakęs (net ir mokslinėmis sąvokomis) savąją analitiko poziciją, nors novelės herojus ir nėra autorius. Iš tokios pozicijos jam geriausiai sekasi suvokti gyvenimą, nors tai nereiškia, kad jis nejaučia savo veikėjams emocijų. Abejingumu J. Grušo neapkaltingai net pačiuose „objektyviausiuose“ kūriniuose, vis dėlto jo simpatijos geriausiose novelėse nepajudina pozicijų mokslininko analitiko, kuriam daugiau rūpi reiškinio esmė, negu jo emociniai aspektai. Tam tikslui rašytojas pasitelkia ir atitinkamą kalbinę išraišką, kurioje racionalistiniai, abstraktūs momentai lygiomis teisėmis eina šalia konkretaus buitinio aprašymo. Kur

rašytojas palieka aukščiau minėtą poziciją, tuoj pat ima grėsti didelis melodramatizmo pavojus.

Ne visur rašytojui yra pavykę sėkmingai panaudoti knyginį ar abstraktų žodį, analizuojant buitį, psichologiją. Pasitaiko, kad knyginės, abstrakčios sąvokos labai nesiderina buitinės leksikos aplinkoje, o kartais tiesiog suardo visą meninį įspūdį. Tai dažniausiai atsitinka tada, kai valstiečių buities dalykai bandomi aptarti visiškai kitos aplinkos sąvokomis⁵. Iki J. Grušo lietuvių literatūroje buvo pradėta derinti įvairių sluoksnių leksika, konkrečiai — knyginės ar miesto gyvenimo sąvokas naudoti aptariant valstiečius, kaimą (futuristai, J. Savickis). Eidamas šia kryptimi „Sunkios rankos“ autorius yra nemaža padaręs, nors ir ne visur jam yra pavykę pasiekti geros stilistinės dermės.

Taigi J. Grušo kalba kiek pastūmėta į abstraktesnių, mokslinių sąvokų pusę (apskritai, visa jo vaizdų sistema turi tendencijų artėti prie simbolinio pobūdžio apibendrinimų). Todėl ji gali pasirodyti kartais ne tokia sodri, spalvinga, kaip, pavyzdžiui, V. Krėvės, A. Vienuolio ar kitų beletristų, nors buitinė liaudies kalba jam gerai pažįstama. Labai nuosekliai, kartais net pridamas iki kraštutinumų, rašytojas siekia kalbinės išraiškos glaustumo. Todėl jo kalba daug kur gali pasirodyti lyg ir ne tokia žodinga, kaip kitų prozininkų. Tačiau kalbos spalvingumas, sodrumas ar žodingumas — labai reliatyvūs dalykai, grožinėje literatūroje vertę įgyjantieji tik meninio efekto atveju. J. Grušas šio efekto pasiekia labai savaimingomis kalbinėmis priemonėmis. Jo kalbos jėgą ir ekspresiją sudaro būtent glaustumas, griežta leksinė atranka, perėjimai nuo buitinės kalbos į abstraktesnių žodžių sritį, savotiški buitinio ir knyginio, mokslinio žodyno deriniai. J. Grušo novelių kalba ir, apskritai, jų meninė struktūra — labai savaimingas reiškinyš ano meto lietuvių prozoje.

V

Naują prozos rinkinį — „Rūstybės šviesa“ — J. Grušas išleido, praėjus daugiau kaip trims dešimtmečiams (1937—1969). Trisdešimt metų — didelis laiko tarpas žmogaus gyvenime, galįs iš esmės pakeisti jo pasaulėžiūrą, o taip pat ir menininko kūrybinę manierą. Naujajame J. Grušo rinkinyje nematytų bruožų iš tiesų daug. Lyginant jį su ankstesniu („Sunki ranka“), kartais net kyla mintis, jog reiktų jautraus stilisto, kuris, perskaitęs būdingiausias „Sunkios rankos“ noveles bei ryškesnius „Rūstybės šviesos“ dalykus ir nieko nežinodamas, kas jų autorius, galėtų pasakyti, kad tai vieno ir to paties rašytojo kūryba. Suprantama, žinodamas jų bendrą autorystę, net vidutiniškai įgudęs stilistas suras panašumų, nes jų negali nebūti.

⁵ Į tas klaidas dėmesį atkreipė P. Cvirka, recenzuodamas rink. „Sunki ranka“ (žr. „Dienovidis“, 1938, Nr. 2).

Tų panašumų jis juo labiau atras, jog rinkinyje yra kūrinių, rašytų anksčiau, o kai kuriuos jų nuo „Sunkios rankos“ teskiria dešimtmetis, daugiausia keliolika metų (pavyzdžiui, „Mergaitė su balandžiais“ perspausdinta iš 1940 m. periodikos). Aišku, kad seniau rašytieji turėtų būti (ir yra) artimesni ankstesniam rašytojo stiliui. Kaip bebūtų su kūrinių chronologija, minėta „Mergaitė su balandžiais“ bei novelė „Angelas“ primena kažką skaityta J. Grušo kūryboje, nors, paieškojus atmintyje, ir negali pasakyti, ką būtent. Tai kažkokių pažįstamų J. Grušo prozos ypatybių (be to, labai vidutiniškos vertės) visuma, neįnešanti į rašytojo balansą naujų vertybių, tik pakartojanti neesminius ankstesnės prozos bruožus. (Turint galvoje abiejų novelių vertę, reikia manyti, jog autorius dėl jų bus turėjęs abejonių: dėti ar nedėti į rinkinį.) Be to, „Liūdnoje novelėje apie beprotę Konstanciją“ pasikartoja vienas kitas novelės „Sunki ranka“ motyvas, tačiau čia jie traktuojami kitaip, jų kontekstas kitas, todėl ir pats panašumas labai sąlyginis. Tai ir visi aiškesni panašumai. Šiaip dauguma rinkinio dalykų demonstruoja naujus J. Grušo prozos bruožus. Žinoma, atidžiau įsižiūrėjus, šiuose bruožuose bus galima susekti ankstesnio stiliaus raidą, jų ištakų bus galima surasti ankstesnių metų novelėse, tačiau, apskritai, rinkinyje jie sudaro įdomią visumą, susiklosčiusią J. Grušo kūryboje naujomis istorinėmis ir literatūrinėmis aplinkybėmis. Jie leidžia traktuoti rinkinį „Rūstybės šviesa“ kaip tam tikrą gairę rašytojo kūrybinėje biografijoje, atspindinčią reikšmingų mūsų literatūros ieškojimų.

Pastaraisiais dešimtmečiais proza nebuvo J. Grušui pagrindinė kūrybos sritis — daugiausia jam rūpėjo dramaturgija. Todėl, tam tikru požiūriu žiūrint, kalbamo rinkinio dalykai bus atsiradę kaip šalutinis gausios dramatinės kūrybos produktas. Prozos kūriniais jis bus apibendrinęs daug to, kas liko nepasakyta dramaturgijoje, kas rašytoją jaudino šalia draminių konfliktų. Jau dramose išryškėjo J. Grušo polinkis filosofiškai apibendrinti buitinę medžiagą, ieškoti joje visuotinesnių dalykų. Rinkinio novelėse tasai polinkis dar aiškesnis. Kai kurie naujieji prozos kūriniai panašūs į savotiškus esė, kuriuose būtinis vaizdas perpintas ryškiais abstrahavimosi pradais, sulydytais su filosofinės refleksijos elementais. Jei refleksiją dramose iš dalies varžė veiksmo reikalavimai, tai prozos kūrinuose ji galėjo išsilieti kuo laisviausiai. Prozoje pilniau atsiskleidė kai kurie nauji J. Grušo kūrybos aspektai.

Naująjį J. Grušo rinkinį sunku apibrėžti tematiškai. Tai ypatingos rūšies kūriniai, kur kontempliacija ir refleksija užima daugiau vietos, negu buities vaizdai. Rašytojas stengiasi aprėpti daugelį dalykų, išryškinti jų esmę, duoti bendriausius gyvenimo bruožus. Visas rinkinys pasižymi aistringumu ieškojimu atsakymo į daugelį būties klausimų, visada jaudinusių žmogų. „Reikia ieškoti tikros prasmės, kurią sunku rasti. Kai randi, lengviau gyventi“⁶. Tie-

⁶ J. Grušas, Rūstybės šviesa, V., 1969, p. 47. Toliau cituojant šį leidinį, tekste (skliaustuose) nurodomas tik puslapis.

sa „būtina kaip atsinaujinimas gyvybei“ (48). Šios rinkinio mintys — vienas jo leitmotyvų; jos galėtų eiti ir knygos moto. Rašytojo mintis naujuosiuose kūriniuose klaidžioja tarp gėrio ir blogio, meilės, kovos ir neapykantos kategorijų, stengdamasi suprasti praeitį dabartyje, dabartį išvesti iš praeities, suvokti žmogaus didybę ir jo menkystę, atskleisti gyvenimo romantiką, o taip pat jo klaikumą tam tikromis aplinkybėmis. Autorius atkakliai stengiasi prisikasti iki žmogaus esmės ir perprasti, kas gi iš tiesų yra tasai *homo sapiens*. Jei „Sunkios rankos“ rinkinyje J. Grušas daug kur žvelgia į aplinką mokslininko analitiko akimis, bent stengiasi kai kur slopinti savo emocijas, tai šiame rinkinyje kur kas daugiau susirūpinimo, nerimo, ieškojimo. Apskritai, J. Grušo naujųjų novelių pasaulis kažkuo primena Putino poezijos (ypač paskutiniųjų rinkinių) vaizdus — savo kontrastingomis poliarizuotomis spalvomis, tragizmu ir autoironija, atkakliu tiesos troškimu. J. Grušas, kaip ir jo amžininkas poetas, stengiasi perprasti žmogaus būtį su jos prieštaravimais, su jo sielvartu ir vienišumu, neišleisti iš akių net žmogaus tamsiųjų pusių. Tačiau kartu jis moka gėrėtis ir žmogaus gerosiomis emocijomis, ypač meile, darančiomis jį poetiška būtybe. Šis pasaulis daugiau rūstus, negu švelnus, ir nieko čia negali būti labiau neįtikima, kaip idiliškos ramybės spalvos. Vis dėlto jame daug šviesos, laimės siekimo, prasimušančio pro rūsčius dramatiškus vaizdus. Tai, apskritai, labai savitas pasaulis, kuriame pinasi įvairiausi pradai — praeitis, dabartis ir ateitis, meilė, kančia ir vienišumas, žvėris ir žmogus, absurdas ir išmintis, tikrovė ir pasaka, — sukurdami žmogaus ir aplinkos santykių sudėtingumo iliuziją.

Rinkinyje autorius daug mąsto apie praeitį, daugiausia sustodamas ties karo, fašizmo ir kitais klaidingais reiškiniais, kuriuos teko patirti XX a. žmogui. „Niekas nedingsta, kas kartą perėjo per žmogaus sielą. Niekas! Niekas!“ (109). J. Grušo veikėjuose „praeitis kalba garsiau už dabartį“ (98) ir ji dažniausiai reiškia blogį, kurį nešė karas, okupacija ir kitos negandos. Retai kuriame apsakyme praeities baisybės išlaikiusios savo konkretų buitinį pavidalą, — jos dažniausiai pasirodo tik atskiromis siaubingomis detalėmis, nuolaužomis, tačiau dėl to kartais atrodo dar šiurpesnės. Apskritai, netolimos praeities baisybės J. Grušo rinkinyje atskleistos kaip jausmas, jutimas, kaip toks dvasinis patyrimas, nuo kurio nepabėgsi, neišsivaduos. nors konkrečias detales ir pamirši. Tai beveik toks pat jausmas, kaip ir pabudus po košmariško sapno: konkrečiai beveik nieko neatsimeni, bet siaubo prisiminimą nešiojiesi ištisą dieną. Ir J. Grušo rinkinyje tos baisybės jau netekusios daugelio savo buitinių kontūrų, užtat likusi baisi bendra jų prasmė. Lietuvių literatūroje tos baisybės konkrečiai buvo ne kartą vaizduotos (B. Sruogos „Dievų miškas“, M. Sluckio ir kt. kūriniai). „Rūstybės šviesos“ autorius nesiima ieškoti gyvenime konkrečių buitinių epizodų, kurie papildytų kraupaus laikotarpio vaizdą mūsų literatūroje. Remdamasis tos literatūros ir savo patirtimi, palikdamas buitinę psichologinę tapybą tarsi po-

tekstėje, jis rūpinasi bendru laikotarpio įspūdžiu. J. Grušo novelėse daug kontempliacinei lyrikai būdingo suvokimo: į pasaulį žvelgiama tiek atsi-
traukus ir jis matomas bendriausiais bruožais, tačiau stengiamasi suvokti
jo esmę; nedidelis tikrovės fragmentas tampa plataus apibendrinimo išei-
ties tašku, plačiai naudojant metaforiką, simboliką. Tokia forma kaip tik ir tinka
laikotarpio jutimui išreikšti. Naujosiose novelėse atspindėta klaių patyri-
mą nešančios kartos sąmonė. Ji gerai perteikta novelėje „Rūstybės šviesa“,
kiek silpniau — „Kada ji surado save“, „Gyvųjų sienų namai“. Išraiškin-
giausiai ji, žinoma, atskleista novelėje „Tu mušei Adomą“, kur nesenos
praeities košmarai iškyla labai apibendrintuose ligininės vaizduose. Praei-
tis čia ypač skausmingai pergyvenama.

Per praeitį rašytojas daugeliu atvejų žvelgia ir į žmogų. Žmogaus su-
pratimas naujajame J. Grušo prozos rinkinyje labai įdomus, bet ir sudė-
tingas, todėl čia galima paliesti tik keletą jo bruoželių. Karo, fašizmo ir
kitų negandų sąlygomis žmogaus likimas J. Grušui, kaip ir daugeliui rašy-
tojų, atrodo labai tragiškas. Tačiau, antra vertus, tomis pat aplinkybėmis
rašytojas mato, jog žmoguje esama pradų, nesiderinančių su humanistiniu
žmogaus supratimu ir tarsi paveldėtų iš tų laikų, kai žmogus tik artėjo prie
savo pavidalo. Reikia pasakyti, kad daugelyje savo naujųjų kūrinių rašyto-
jas kartais žvelgia į žmogų iš gana atokaus regėjimo taško, traktuoja jį
kaip sudėtingą būtybę tarp kitų būtybių (neatsitiktinai apie jį kartais kalba-
ma kaip apie *homo sapiens*), praėjusią ilgą kelią, tačiau kuriai kartais daug
ko trūksta iki humanistinio žmogaus pavidalo. Toks tolimas regėjimo taškas
mūsųose mažiau įprastas, tačiau jis visiškai galimas, nes jis leidžia pa-
žvelgti nauju aspektu, tuo labiau, kad jis neturi nieko bendra su biologizmu.
Taip traktuodamas žmogų, J. Grušas kai kur atvirai teigia, kad žmoguje
daug likę žvėriškumo, gyvuliškumo pradų, kurie tam tikromis aplinkybėmis
tapo didelio blogio šaltiniu. Nors šios mintys nėra naujos savo bendrąja
prasmė, tačiau J. Grušo novelėse jos skamba kaip skausmingas tikrojo hu-
manizmo ilgėjimasis. Tarybinėje literatūroje labiau įprasta domėtis sąly-
gomis, kurios atpalaiduoja, duoda laisvę žmoguje slypintiems tamsiems
instinktams, bet tai nereiškia, kad tų instinktų nėra ir jie neparodo savęs
(pavyzdžiui, kad ir fašistinio tipo santvarkose). J. Grušas kreipia dėmesį į
tuos dalykus, remdamasis skaudžia savo kartos patirtimi pasauliniu mastu.

Žmogus jam labai prieštaringa būtybė, kurioje keistai sumišusi didybė
su menkyste, kurioje derinasi nesutaikomi pradai. Rašytojas stengiasi ją
suprasti dialektiškai, suvokti priešybes kaip visumą. Žmogus ir visuomenė
jam daug sudėtingesni dalykai, negu kad buvo rinkinio „Sunki ranka“ lai-
kais. Gilesnį jų supratimą rašytojas susidarė, kurdamas dramas; toks su-
pratimas atsispindi ir naujajame prozos rinkinyje. Žmogaus suvokimas
J. Grušui komplikavosi, įsisąmoninant praeities žiaurumus, o taip pat su-
dėtingų dabarties įvykių, ypač atominio sunaikinimo grėsmės akivaizdoje.
„Jis taip pat regėjo dievą kraujo spektre; dabar regi žmogų — didelį ir tuo

pačiu mažą — su išgąščiu žiūrintį į savo atradimus. O istorija rašo savo paradoksus: „Ką palikote už savęs, rasite prieš save“. Žmogus skaito, nežino ką kaltinti: istoriją ar žmones; vėl skaito — ir nejuociam praranda protą“ (118).

Paradoksų pamėgimas naujajame rinkinyje plaukia iš žmogaus supratimo. Paradoksais (jų ankstesnėje prozoje nebuvo) J. Grušas stengiasi išreikšti gyvenimo sudėtingumą, prieštarą. Iš čia rinkinyje ir įvairiausiai traktavimo atspalviai. Šalia vyraujančio dramtizmo ir tragizmo čia randame ironijos, net paniekos, šalia lyrizmo ir romantikos čia kartais sublyksi satyra ir pašaipa absurdui bei konformizmui.

Ankstyvosiose novelėse (rink. „Sunki ranka“) J. Grušas ištisai remiasi buitine medžiaga, tačiau negalima sakyti, kad jis tą buitį pieštų, ja specialiai domėtusi. Ta prasme jis nuo buities laikosi gana atokiai. Neretai jis nuo buitinio vaizdo specialiai atitolsta, kad pakiltų į aukštesnio apibendrinimo plotmę. Naujuosiuose prozos kūriniuose jis dar toliau atsitraukia nuo jos, visą vaizdų pasaulį pastūmėdamas į didesnio apibendrinimo, simbolikos pusę. Tai atspindi sustiprėjusį autoriaus polinkį į reflektyvų suvokimą, jo pastangas nedideliame fragmente įžvelgti visuotinius dalykus. Pasistūmėjimas ne visur vienodas. Jei vienur jis vos vos jaučiamas („Karalaitė nebuvo protinga“ ir kt.), tai kitur buitinis vaizdas beveik praranda savo tiesioginę prasmę ir artėja prie simbolio („Nuogi atrodo negražiai“, „Rūstybės šviesa“). Tačiau labiausiai J. Grušas mėgsta tarsi balansuoti ant buitinio vaizdo ir simbolio ribos („Mergaitė ir vienišas žmogus“, „Tu mušei Adomą“ ir kt.). Jis tvirtai remiasi buitimi, tačiau kartu sugestionuoja skaitytoją matyti platesnę prasmę. Tokie kūriniai jam geriausiai sekasi — jie įspūdingiausi.

Tai būdingas J. Grušo stiliaus bruožas, išplėtotas pastarųjų dviejų dešimtmečių kūryboje. Gerai matyti jis dramose. Novelėse jis dar ryškesnis. Bene aiškiausiai jis paties autoriaus nusakytas programinėje (nors ir ne geriausioje) rinkinio novelėje „Rūstybės šviesa“ skulptoriaus Skėmos paveikslu: „Jis pažadėdavo viską nupiešti — puikiomis rūstybės spalvomis ir taip, kad būtų krislelis amžinybės“ (107). Vadinasi, išraiškingi buities vaizdai ir kartu — krislelis amžinybės — visuotinumo. Taigi J. Grušas stengiasi buityje įžiūrėti bendresnių dalykų, būdingų žmogaus būčiai apskritai. Atidžiau įsižiūrėjus į pastarųjų dešimtmečių rašytojo kūrybą, atrodo, kad jis kartais labiau ieško visuotinesnių pradų, negu individualių. Individualas jam dažnai rūpi ne pats savaimė, bet kaip bendrybės išraiška. Neatsitiktinai jis daug kur kalba apie žmogų kaip apie rūšį, traktuodamas jį ilgo istorijos proceso kontekste, pritraukdamas įvairiausių istorinių, mitologinių, literatūrinių realijų buiteinei situacijai apibendrinti. Todėl čia ir gana dažnas veikėjų identifikavimasis su kitais veikėjais, t. y. aiškus deklaruotas veikėjų suvokimas, kad kitas žmogus — tai aš, kad jo siekimai — tai ir mano paties norai (drama „Meilė, džiazas ir velnias“, o ypač kalbamasis novelių

rinkinys). Todėl čia ir neretos veikėjų bei paties autoriaus apibendrinančios refleksijos vienos ar kitos situacijos atžvilgiu (dramaturgijoje — nuo trumpo replikos ar mizanscenos iki atskiro paveikslėlio, novelėse — nuo atskiro sakinio iki plačių savarankiškų pastraipų). Todėl čia ir bendras vaizdo pasistūmėjimas į simbolio pusę.

Toks individualumo ir bendrybės santykis naujojoje J. Grušo kūryboje nėra netikėtas: jo pradmenų esama jau „Sunkioje rankoje“. Žiūrint į 1937 metų novelių rinkinį iš naujosios rašytojo kūrybos perspektyvos, matyti, jog jo veikėjai nepasižymi tokios rūšies individualumu, kaip kad, pavyzdžiui, Vingių Jonas ar skeržius Lapinas: savas žodynas, savas mąstymas, savi poelgiai — visi jie labai individualūs, daugelis tik jiems būdingi. J. Grušo ano meto veikėjai — psichologiniai tipai, kuriuos piešiant atsisakyta daug grynai individualių bruožų, siekiant išryškinti psichologinius dėsningumus. Jų kalba labai apibendrinta: tai ne tiek individo, kiek psichologinio tipo minčių reiškimo būdas. Jie patys ne tiek individualybės, kiek socialinio sluoksnio, kolektyvo, vienoje situacijoje atsidūrusių ir vieno jausmo apimtos žmonių grupės atstovai. Ir vis dėlto jie individualūs, tik kitaip, negu Žemaitės ar V. Krėvės veikėjai. Tai kitas individualumo ir bendrybės santykis. Savai me aišku, kad kiekvieno ryškesnio rašytojo ar, apskritai, menininko vaizduose tas santykis bus kitoks ir, suprantama, meninės vertės jis savai me neturi. Viskas pareina nuo konkretaus kūrinio, nuo autoriaus sugebėjimų. Tiek vienas tipas, tiek kitas turi savo kraštutinumą. J. Grušo atveju visada lieka pavojus nukelti regėjimo tašką per toli. Iš konkrečios buities vaizdų gali likti tik bendrybės, abstrakcijos, simboliai. Rašytojas ne visur išvengia šio pavojaus. Novelėse vaizdas kartais visai nemotyvuotai praranda konkretumą, nors iš esmės kalbama apie paprasčiausius dalykus. Tai būdinga „Gyvų sienojų namams“, „Kada ji surado save“, iš dalis „Rūstybės šviesai“. Žvelgiant į konkrečią medžiagą iš atokesnio taško autoriui ne visada pavyksta surasti originalesnį rakursą, šviežiau jį permąstyti, todėl bendrybėse slypi ir banalumo pavojus, kuris silpnėsiuose rinkinio dalykėliuose ir prasikiša. Tačiau, antra vertus, vaizdo pastūmėjimas į aukštesnio apibendrinimo pusę J. Grušo naujosiose novelėse (ir dramose) turi daugiau teigiamų apraiškų, negu trūkumų. Jis į mūsų prozą įneša naujų aspektų, pajvairina ją. Lietuvių prozoje jis tuo teigiamas, jog čia iš seno vyrauja konkretaus buitinio vaizdo tradicijos. Tačiau jis prieinamas tik stipraus intelekto, didelio meninio pajėgumo rašytojams. Kitu atveju — jis tiesiausias kelias į banalybę.

Šį vaizdo pastūmėjimą išreiškia nebuitinis apibendrinimo planas, vyraujantis J. Grušo prozos rinkinyje. Nedaugelis charakterių čia turi ištisai kasdieninį pavidalą, o jeigu ir turi, tai neretai jis yra ir pakopa simbolinio pobūdžio aluzijoms. Ryškiausi tokio pobūdžio vaizdai yra šurpi, siurrealistinė laidotuvių eiseną „Mergaitėje ir vienišame žmoguje“ ir ligoninė novelėje „Tu mušei Adamą“. Tai nekasdieninis pasaulis, išaugęs ant kasdieny-

bės pagrindo. J. Grušas tokio pasaulio ieško net ten, kur jis esti gana arti buities ir neturi tikslo reikšti platesnių apibendrinamųjų aliuzijų, kaip kad novelėse „Karalaitė nebuvo protinga“ ir „Kada ji surado save“, kur vaizduojamas paauglių mergaičių vidaus pasaulis. Tai savotiški pasaulio ir savęs pažinimo momentai: pirmojoje — savęs atradimas jaunystės romantikoje ir meilėje, antrojoje — savęs suradimas klaikioje karo aplinkoje. Savaiame aišku, pats charakterių ir situacijų pasirinkimas iš dalies lemia nekasdieniškumą: kiekvienas atradimas, naujų galių žmoguje prabudimas nušviečia pasaulį nauja šviesa, daro jį nekasdienišką, neįprastą. Tokius „atradimus“ J. Grušas vaizduoja ne tik minėtose novelėse. „Mergaitėje ir vienišame žmoguje“ mergaitė atranda žmogaus sielvartą bei vienišumą ir apsisprendžia šių žmogaus būties palydovų atžvilgiu. „Rūstybės šviesoje“ herojai praeina didelį patyrimo kelią ir, be kita ko, jie atranda meilę, suvokdami ją kaip atsvarą žiaurumui, vienantvei, kaip didelį kūrybos šaltinį (meilė, — apskritai, viena iš pagrindinių temų J. Grušo rinkinyje; liečiama ji įvairiais atvejais). Taigi J. Grušas daugiausia renkasi veikėjus, kuriems pasaulis prasiskleidžia naujomis, nematytomis spalvomis, kurie suvokia jį ne banaliai įprastu požiūriu, bet mato jo esminius bruožus, ypatingumą. Neatsitiktinai jis mėgsta vaizduoti bręstančią paauglių sąmonę. Neatsitiktinai jo novelėse šen ten pasirodo ir sapno, pasakos įvaizdžiai: „Jai atrodė, kad ji atmerktomis akimis sapnuoja; su kažkokiu nesuprantamu būtinumu daro tai, ko tikrumoje nedarytų“ (9). „Visi žodžiai, kuriuos jie ištarė, atrodo, buvo ne tie. Kažkas dar liko už jų. Gal būt, už jų liko pati pasaka“ (61). Gyvenimas čia neretai iškyla dviem plotmėm: kasdienybės ir pasakos. Jos dažniausiai glaudžiai pinasi, tačiau pasaka čia irgi egzistuoja kaip atskira būties dalis, kurioje daug tiesos, kartais net daugiau, negu kasdienybėje. Suprantama, nekasdieninė sapno, pasakos būtis čia neturi nieko bendra su simbolizmo mistika, dalinančia pasaulį į dvi dalis. Dažniausiai tai metaforiško pobūdžio įvaizdžiai, apibendrinantys aštraus, nekasdieniško suvokimo momentus, kai pasaulis atrodo visiškai kitaip, negu įprasta. Į šiuos momentus, į nekasdieniškas emocijas J. Grušas ir kreipia išskirtinį dėmesį. Jo novelėse, apskritai, esama savotiškos psichologinės egzotikos. Jos būta ir „Sunkioje rankoje“, tačiau „Rūstybės šviesoje“ ji įgijo ryškesnį pavidalą. J. Grušas savo novelėse eina lietuvių prozos mažai teiširtais keliais, skverbdamasis į sudėtingus psichologijos labirintus, imdamasis sunkių uždavinių, kuriuos tik ir gali įveikti didelis rašytojo talentas.

Nebutinį traktavimą rinkinyje praplečia groteskas, paradoksas — ankstesnėje J. Grušo prozoje nematyti vaizdavimo būdai. Pastaruoju laiku vis labiau plisdami literatūroje, jie pradeda ateiti ir į lietuvių prozą. J. Grušas paprastai juos pasitelkia satyrinėse novelėse, tačiau jų yra ir kitose, kur autoriui reikia išryškinti prieštaravimus, tikrovės antinomijas. Geriausias groteskinis kūrinys — „Nuogi atrodo negražiai“. Paradoksas, absurdas — dvi giminingos priemonės — gana dažni J. Grušo novelių kompo-

mentai. Tačiau, norint jas aprašyti, reiktų atidžiau įsiziūrėti į jas. Čia galima tik pažymėti, jog J. Grušas iki šiol bus padaręs nemaža, praturtindamas jomis lietuvių literatūrą, padėdamas jai perimti Europos literatūros patirtį.

Taigi tikrovė J. Grušo novelėse pasirodo ne vienu aspektu. Šalia buitinio čia randame labai apibendrintą, nešantį „krislelį amžinybės“, daug kur artėjantį prie simbolio, planą. Randame čia taip pat kasdienybės ir pasakos, sapno sugretinimų. Tokių traktavimo sugretinimų galima rasti ir daugiau, tačiau ir ryškesnieji atskleidžia būdingus rašytojo siekimus: žvelgti į gyvenimą ne iš vieno regėjimo taško, bet ieškoti ir kitų, gretinti juos, stengiantis suvokti ir atspindėti gyvenimo daugiapusiškumą. Su tuo susijęs ir kontrasto pamėgimas. Visi sugretinimai daugiau ar mažiau kontrastingi. Apskritai, J. Grušo novelėse kontrastas — būdingas vaizdavimo principas. Tikrovė dažniausiai pateikiama kaip prieštarūnų, o neretai ir poliarizuotų spalvų visuma. Meilę, visą jos poeziją rašytojas paprastai piešia baisiomis košmariškais karo, žudynių aplinkybėmis („Gyvųjų sienojų namai“, „Rūstybės šviesa“). Kontrastiškas yra buitinių ir bendresnių, „amžinyjų“, pradų sugretinimas „Mergaitėje ir vienišame žmoguje“. Gamtos grožis ir tikrovės klaikuma, svajonės, sapnas ir buities skurdumas — būdingi J. Grušo kontrastai. Tokio poliariško spalvų išdėstymo galima rasti ir smulkesniuose novelių komponentuose. Pati charakterių struktūra kartais paremta tokiais sugretinimais. Kontrastiški yra mergaitės mąstymai, stengiantis suprasti keistos laidotuvių eisenos prasmę („Mergaitė ir vienišas žmogus“): jos mintys šokinėja nuo vieno kraštutinumo prie kito. Tai pastangos suvokti gyvenimą, žiūrint į jį pro kraštutinumų prizmes. Skulptoriaus Skėmos paveikslas „Rūstybės šviesoje“ turi tokią pat struktūrą. Visas veikėjų mąstymas (o jo novelėse daug) juda plačiose kontrasto ribose. Kontrastas — savotiška J. Grušo meninio mąstymo schema, pakankamai plati ir gili, kad galėtų varžyti rašytoją. Jis — savotiški rėmai, kuriuose rašytojas piešia tikrovės paveikslą.

Kontrastas naujojoje J. Grušo prozoje išsivystė iš tų meninio suvokimo pradų, kurių galima užtikti dar „Sunkios rankos“ novelių psichologijoje. Rašytojas jau ten vaizduoja žmogų gana toli viena nuo kitos nutolusiose, iš esmės kontrastingose, padėtyse: be kita ko, gretina afektą ir normalią, kasdieninę psichologinę būklę. Spalvų poliarizacija, prasidėjusi daugiausia psichologine, naujosiose novelėse įgavo visuotinę prasmę, didele dalimi nulėmdama bendrą tikrovės traktavimą. Tik „Rūstybės šviesoje“ J. Grušas atkreipė dėmesį į tikrovės kontrastingumą. Daugelis rinkinio dalykų atrodo rašyti, susiformavus meninei idėjai, jog gyvenimą geriausiai galima suprasti konfrontuojant skirtingas, priešingas tikrovės puses: meilės pilnybę galima pajusti nepalankiausiomis aplinkybėmis, kai ji nusivalo nuo pašalinių motyvų, pasirodydama savo gryniausiu pavidalu; momento rūstumas gali būti geriausiai suvoktas gamtos poezijos fone; svajonės žavumas raiškiausiai iškyla skurdžios buities aplinkoje ir pan.

Tikrovės poliarizacija nėra vien dualistinis dviejų priešingų pradų pri pažinimas, o tuo labiau pateisinimas. J. Grušas ieško kelių išspręsti kontrastų sukeliams prieštaravimams. Jo veikėjai stengiasi surasti savo vietą priešybių pasaulyje. Iš čia ir kyla jų būties, pergyvenimų dramatismas. Kontrastų suvokimas bei pastangos išspręsti jų pagrindų kylančius prieštaravimus sudaro būdingiausių J. Grušo novelių pagrindą. Skulptorius Skėma („Rūstybės šviesa“) iš tų prieštaravimų stengiasi išeiti, atsidėdamas romantinės pasaulėjautos menui, savo skulptūrose siekdamas išreikšti „tobulybės ilgesį, kurį iš lengva, bet atkakliai kažkas stengėsi numarinti“ (116). Novelės „Mergaitė ir vienišas žmogus“ veikia savo vietą pasaulyje suranda, įsisąmonindama žmogiško solidarumo reikšmę žmogaus sielvarto ir vienišumo atžvilgiu. Novelėje „Kada ji surado save“ mergaitė taip pat susivokia baisios tikrovės ir sapno kontrastuose. Suradimo motyvas čia, tiesa, gerokai dirbtinis, tačiau gana aiškiai išreikštas.

Kontrastingumo suvokimas J. Grušui ir jo veikėjams kelia plačių refleksijų. Tai pastangos susivokti prieštarągame pasaulyje, suprasti žmogaus sudėtingumą, įveikti blogį. Refleksija — naujas elementas J. Grušo prozoje. Pasirodžiusi pradžioje rašytojo dramose, užimdama jose labai svarbią vietą, refleksija tapo viena iš ryškiausių jo prozos požymių, apibendrinimo priemonių. Atspindėdama bendrą literatūros intelektualėjimą, ji atnešė į J. Grušo noveles mąstymo, kontempliacijos pradų ir smarkiai pakeitė jų struktūrą. Pirmiausia siužetas prarado tą reikšmę, kurią jis turėjo „Sunkios rankos“ novelėse. Siužetiniai apmatai „Rūstybės šviesoje“ daug kur gana neryškūs, o kai kur jų, galima sakyti, beveik ir nėra. Kartu savo reikšmę prarado buitinė situacija. Jei ji kai kur ir ryškesnė, vis dėlto ji nėra pagrindas, o tik išeities taškas refleksijai, apibendrinimui. Daug kur ji visai neturi kontūrų („Nuogi atrodo negražiai“, „Rūstybės šviesa“ ir kt.). Rašytojas naujosiose novelėse daugiau mąsto, negu vaizduoja. Jam daugiau rūpi savo nuomonę išreikšti, negu atskleisti naujas tikrovės spalvas ir kontūrus. Komentarai persveria piešinį. Subjektyvieji pradai paprastai stipresni už objektyviusius. Autorius pirmiausia iškyla net ten, kur rašytojas, atrodo, piešia objektyvų vaizdą. Kai mergaitė stengiasi įspėti laidotuvių eisenos prasmę, šokinėdama nuo vieno gyvenimiško kraštutinumo prie kito („Mergaitė ir vienišas žmogus“), atrodo, kad turime prieš akis buitinę situaciją. Tačiau autoriui ne buitinis vaizdas rūpi. Tasai šokinėjimas — irgi autoriaus refleksija, minties klaidžiojimas, norint aprėpti gyvenimo įvairovę, „nustatyti šviesos ir tamsybės ribas, tarp kurių sukasi visa, kas gyva“ (12). Tai kartu savotiška žmogaus gyvenimo vizija. Pasitelkęs buitinį vaizdą, atitinkamai jį transformavęs, rašytojas reiškia savąjį gyvenimo supratimą. Tokios vizijos požymių turi dauguma novelių, o kai kur ji ištiesai vyrauja („Tu mušei Adomą“, „Rūstybės šviesa“, „Nuogi atrodo negražiai“, „Gyvų sienų namai“). Vizija kyla iš kontempliacijos — savotiško tikrovės matymo taško.

Rašytojas gerokai atitolsta nuo buities ir ima gyvenime matyti naujus, bendresnius ryšius. Tikrovės vaizdai atkurti jam prireikia tik atskirų buities nuolaužų, bet ne ištisinio gabalo. Todėl čia ir buities kontūrų fragmentiškas, mozaikinis komponavimo principas. Buitinė medžiaga čia pereina į apmąstymus, o svarstymai savo ruožtu vėl ieško atramos žmonių santykių, buities fragmentuose.

Refleksija į „Rūstybės šviesos“ kūrinis bus pirmiausia atėjusi iš impresionistinio sluoksnio ankstesnėje J. Grušo prozoje. Tai rašytojo polinkis kalbėti labai apibendrintai, nesileidžiant į detalių buities piešinį, imant tik buities gabalus, polinkis metaforizuoti, nežymiai simbolinti, o taip pat gretinti šviesias ir tamsias spalvas. Tasai sluoksnis pasirodė pirmajame J. Grušo novelių rinkinyje „Ponia Bertulienė“ (1928). Vėliau jis buvo nustelbtas kitų stilistinių tendencijų, tačiau ir vėliau šen ten prasimušdavo į paviršių. Rašytojas impresionistinio stiliaus kūrinių nėra labiau protegavęs, nes jie nėra pavykę, tačiau juose aiškus rašytojo siekimas rašyti kiek kitaip, negu sukurtos geriausios „Sunkios rankos“ novelės. „Rūstybės šviesoje“ tokį stilių šiek tiek atspindi „Mergaitė su balandžiais“, — novelė, kaip sakyta, perkelta į rinkinį iš ketvirtąjo dešimtmečio periodikos. Regėjimo taško atitraukimas, savotiškas buitinės medžiagos apibendrinimas, jos bruožų generalizavimas — elementai, kurių pagrindu ilgainiui plėtojosi refleksija J. Grušo kūryboje.

Kitas (ir svarbiausias) refleksijos šaltinis — rašytojo polinkis racionalistiškai, protu suvokti medžiagą, žvelgti į ją tarsi iš šalies, mąstyti apie ją net loginėmis kategorijomis. Šios tendencijos pasirodė „Sunkios rankos“ kūriniuose. Tačiau tai irgi tik elementai, iš kurių galima kildinti „Rūstybės šviesos“ refleksiją. Rašytojui reikėjo praeiti ilgą kūrybinio kelio atkarpą, sukaupti daug, neretai gana kartaus patyrimo, kurį teikė gyvenimas, daug ką naujai permąstyti, kol susikristalizavo tie refleksijos bruožai, kuriuos randame naujosiose rašytojo novelėse. Atrodo, kad naujasis stilius rinkinyje nėra galutinai susiformavęs, bent galima manyti, jog rinkinyje yra kūrinių, kuriuos rašydamas J. Grušas tik bandė užčiuopti to stiliaus bruožus, ieškojo jiems tiksliausios išraiškos.

J. Grušo naujasis novelių rinkinys „Rūstybės šviesa“ atspindi įdomių lietuvių tarybinės prozos ieškojimų. Tai bandymai rasti naujų vaizdavimo būdų, atsisakant detalios buitinės („žanrinės“) tapybos, remiantis labai apibendrintu, net simboliniu vaizdu, žvelgiant į gyvenimą nuo kasdienybės kiek atitrauktu požiūriu, kad galima būtų aiškiau matyti esminius žmogaus ir istorijos dalykus. Tai reikšmingi bandymai. Mūsų beletristikoje jie, galima sakyti, ir beveik nauji. Apskritai, jie reiškia vaisingą ieškojimų kryptį. Šitai rodo ne tik naujasis J. Grušo rinkinys, bet ir turtinga Europos literatūros patirtis.

НОВЕЛЛЫ Ю. ГРУШАСА

Юозас СТОНИС

Резюме

Ю. Грушас — видный литовский прозаик и драматург. В статье рассматриваются художественные особенности его новелл. Статья начинается краткой характеристикой первого сборника новелл писателя «Госпожа Бертулене» (1928), — новелл еще незрелых, написанных рукой начинающего литератора. Большое внимание в статье уделяется сборнику «Тяжелая рука» (1937), в котором уже выступили оригинальные черты художественной манеры Ю. Грушаса-новеллиста. В некоторых из новелл сборника мастерство художника проявилось особенно ярко. Ю. Грушас — писатель тонкого психологического чутья. В его лучших новеллах человек изображается как существо со сложным внутренним миром; чаще всего он находится под воздействием бурного аффекта. Писателю особенно удаются моменты наивысшего напряжения человеческих эмоций. С большим мастерством он также изображает возникновение мыслей и чувств, прослеживает их развитие, выявляя сложные процессы сознания. Психологический анализ — характерная черта художественного метода Ю. Грушаса. Выявлению его особенностей и посвящена значительная часть данной статьи.

Новый сборник новелл Ю. Грушаса «Свет гнева» (1969) — интересное явление в творческой биографии видного писателя, а также в современной литовской прозе. Новые произведения Ю. Грушаса отличаются оригинальной трактовкой проблем современности, пристальным изучением вопросов жизни. Образная структура новелл сильно отличается от его ранних произведений того же жанра: в новом сборнике меньше конкретной бытовой обстановки, больше обобщенности, субъективного начала. Писатель старается понять человека в его сложной противоречивости. Для выражения своего взгляда на человека он часто прибегает к символу, парадоксу, гротеску и другим аналогичным формам образа.

J. GRUŠAS' SHORT STORIES

Juozas STONYS

Summary

J. Grušas is a prominent Lithuanian prose-writer and dramatist. The article deals only with his short stories. It begins with a brief review of his first book of stories „Ponia Bertulienė“ (1928). These works cannot be considered as ripe. The author of the article attaches special attention to

J. Grušas' next book of short stories "Sunki ranka" (1937). The book presents many interesting features of J. Grušas' artistic originality. Some of these stories can be treated as masterpieces and they show distinctly J. Grušas' great skillfulness in literary composition. The writer takes a very keen interest in human psychology. In his best stories man is treated as a being with a very complicated inner life. His personages often act under the influence of a fit of passion. He likes to describe the moments of the highest strain of emotions. With a great skill he also reveals the rise of thoughts and feelings, their development, analyses the processes of human mind. Therefore the psychological analysis can be regarded as a distinguished feature of J. Grušas' works. The article is devoted mainly to the description of the peculiarities of this analysis.

J. Grušas' recent book of stories "Rūstybės šviesa" (1969) may be regarded as an event in the literary development of the writer as well as in the nowadays' Lithuanian fiction. New stories by J. Grušas are notable for their original interpretation of present life, for their interest in human existence. The structure of the new stories differs greatly from that of J. Grušas' early works of the same genre. Now the writer pays less attention to the description of every day life. There is more generalization in the new book than in his previous works. J. Grušas is treating man as a being of deep inner contradictions. For revealing his views on life and man the writer often makes use of symbols, paradoxes and grotesque.